

מורשת ישראל

כתב-עת ליהדות, לציונות ולארץ ישראל

גליון מספר 11 | מרחשוון תשע"ה | נובמבר 2014

עורך

אורציון ברתנא

המערכת

לאה מקובצקי, גולדה אחיעזר, איציק שי

אוניברסיטת
אריאל
בשומרון

רון ש' קליינמן

מכירת עליות וכיבודים בבית הכנסת: בעיות חברתיות שעורר המנהג ומידת שרידותו

תקציר

המנהג של מכירת עליות וכיבודים בבית הכנסת – המכונה "מכירת מצוות" – נזכר לראשונה באשכנז במחצית השנייה של המאה ה-12. מנהג זה עורר בעיות הלכתיות, משפטיות וחברתיות. מאמר זה סוקר את הבעיות החברתיות ואת הדרכים שבהן התמודדו איתן פוסקי ההלכה והקהילות היהודיות.

הבעיות החברתיות שהתעוררו היו: ויכוחים ומריבות סביב מכירת מצוות, שהביאו לקנאה, לשנאה ולנקמנות; תחבולות במהלך המכירה כדי לזכות במצוות; מעורבות השלטונות של הגויים ובתי המשפט שלהם בסכסוכים בנושא זה; יחס שלילי של הגויים לבתי הכנסת, בשל תופעות הלוואי השליליות שגרמה המכירה וחילול השם; ובעיות בגביית החובות בגין קניית מצוות.

הנושא הנידון במאמר זה מהווה מקרה מבחן לנושא הכללי של מנהגים, שנחשבו בעיני פוסקי ההלכה לבלתי ראויים, ושל סוגי התגובות של הפוסקים כלפי מנהגים כאלו. חלק מחכמי הלכה דרשו לבטל את מנהג מכירת המצוות, לחלוטין או באופן חלקי, ואחרים התריעו על הבעיות שהוא יוצר וקראו לתיקונן. היו מקומות שבהם הציבור – ולא חכמי ההלכה – הוא שהגיב על הבעיות החברתיות: קהילות אחדות ביטלו את המכירה ומימנו את אחזקת בית הכנסת בדרכים אחרות; חלקן סייגו את המכירה; והיו קהילות שאימצו פתרונות אחרים. במקומות שבהם המכירה נותרה כשהייתה, נמשכו בדרך כלל גם הבעיות החברתיות.

המקורות שעליהם מתבסס מחקר זה הם רבים ומגוונים, וביניהם: ספרי מנהגים, פנקסי קהילות, תקנות ותקנונים של קהילות, ספרי שאלות ותשובות, סידורים, ספרי זיכרונות ועדויות שבעל-פה.

* פרופ' רון ש' קליינמן, הפקולטה למשפטים, הקריה האקדמית אונו; יו"ר הוועדה הישראלית של האיגוד העולמי למשפט עברי (Jewish Law Association). תודתי נתונה לפרופ' אביעד הכהן, לד"ר אמיר משיח ולרב רפאל שטרן על הערותיהם המועילות. תודה לפרופ' שלמה שפיצר ולגב' חיה-בתיה מרקוביץ' על סיועם לגבי קהילות במזרח אירופה. [הדגשות המופיעות בציטוטים, פיסוק והוספות בסוגריים מרובעים הם שלי, אלא אם כן נכתב אחרת].

מבוא

מכירת עליות וכיבודים – המכונה מכירת "מצוות" – אינה מתועדת בספרות התלמודית או בתקופת הגאונים, ולמיטב ידיעתי היא נזכרת לראשונה באשכנז במחצית השנייה של המאה ה"ב ובמאה ה"ג.¹ מנהג זה מתועד רבות מאוחר יותר, הן באשכנז והן מחוצה לה: במזרח אירופה ובמערבה, בצפון אפריקה, בארץ ישראל, בארצות המזרח ובתימן.²

בדרך כלל כללה המכירה כיבודים הקשורים לספר התורה, כגון הוצאת הספר והכנסתו, הגבהה, גלילה ועליות לתורה, וכן כיבודים הקשורים לאחזקתו של בית הכנסת, כגון: אספקת יין לקידוש ולהבדלה, אספקת שמן למאור וכדומה. את מכירת המצוות ניהל על פי רוב הגבאי או שמש בית הכנסת בדרך של מכירה פומבית למרבה במחיר. בדרך כלל נערכה המכירה לפני הוצאת ספר התורה מן הארון. מנהג זה הפך לחלק בלתי נפרד מהווי בית הכנסת בקהילות רבות, והוא משתקף גם בספרות העברית החדשה.³

המנהגים ביחס למכירת מצוות השתנו ממקום למקום ומזמן לזמן. השוני היה בנושאים האלו: המצוות שנמכרו; מועד מכירת המצוות (בימי חול, בשבת, במועדים, בימים נוראים); לכמה זמן נמכרו המצוות (לאותו יום בלבד או לתקופה מסוימת מראש, כגון לחודש או לשנה); אלו עליות נמכרו (כולן או רק עליות מסוימות); כיצד נמכרו העליות (האם מכרו את הזכות לכל העליות או לחלקן ל"סגן" והוא שקבע מי יהיו העולים, או שמכרו כל עלייה בנפרד); ועוד.

הכספים ממכירת מצוות שימשו לאחת או לכמה מן המטרות הבאות: (א) צדקה (ב) צרכים שונים של הקהילה (ג) אחזקת בית הכנסת. לעתים יועדו כספי המכירה לצרכים מוגדרים.

במקורות מאוזכרים כמה טעמים למכירת מצוות: (א) "ברב עם הדרת מלך" (ב) מניעת מריבות (ג) לצורכי אחזקת בית הכנסת, לעניים ולצרכים אחרים של הקהילה (ד) חיוב מצווה והגדלת כבוד התורה (ה) ראוי לטרוח ולקנות מצווה בכסף ולא לעשותה בחינם.⁴ לצד המעלות והיתרונות של מכירת מצוות – הן מצד השימושים שנעשו בכספי המכירה והן מן הטעמים האחרים שנזכרו לעיל – היא עוררה גם בעיות הלכתיות וחברתיות. מאמר זה יתמקד בבעיות החברתיות שנגרמו בשל מכירת מצוות ובדרכי ההתמודדות עמן, ואילו הבעיות ההלכתיות נידונו במקום אחר.⁵ הבעיות החברתיות כוללות בין היתר: מריבות, נקמנות ותחבולות, העדפת עשירים וקיפוח עניים, חילול השם לעיני הגויים, ועוד. אמנם לבעיות החברתיות יש גם היבטים הלכתיים, אולם ההיבט החברתי שלהן הוא מרכזי – אם בנוגע למערכות היחסים בתוך הקהילה היהודית ואם בנוגע לאלו שבינה לבין הגויים שסביבה – ולכן הן ראויות לדיון נפרד.

הסקירה של כל אחת מן הבעיות החברתיות במאמר זה תיערך באופן כרונולוגי במידת האפשר, מן המוקדם אל המאוחר, תוך התייחסות למיקום הגיאוגרפי של הקהילות. המקורות שמהם נדלו הידיעות על אודות מנהגי מכירת המצוות הם רבים ומגוונים: ספרי מנהגים של קהילות ושל יחידים, פנקסי קהילות, קובצי תקנות ותקנונים של קהילות, ספרי פסקים, ספרי שאלות ותשובות, סידורים, ביוגרפיות, ספרי זיכרונות, עדויות שבעל-פה ועוד.

הערה טרמינולוגית: המונח 'מכירת מצוות' במקורות מתייחס בדרך כלל למכירת מצוות בהכרזה למרבה במחיר, כמקובל במכירה פומבית. עם זאת, לעתים ניתנו המצוות

שלא בהכרזה, אך מקבל המצווה התחייב לתת תרומה (שכונתה 'נדר' או 'נדבה') בעבור הזכות שקיבל. לצורך מאמר זה כונו גם מקרים אלו 'מכירת מצוות', כי גם הם עוררו כמה מן הבעיות החברתיות שעוררה המכירה בהכרזה.

א. שרידותם, סיוגם או ביטולם של מנהגים בעייתיים

על המנהג בתחומי ההלכה השונים, מהותו, הגדרתו, המקור לתוקפו, מקומו בהיררכיה ההלכתית, דרכי יצירתו ועוד, נכתב רבות בספרות הרבנית ובספרות המחקר,⁶ ואין זה המקום להרחיב בכל אלו. ענייננו בפרק זה יצטמצם לסקירה קצרה של כמה מן הבעיות שעשויות להביא לכך שמנהג ייחשב בלתי ראוי בעיני פוסקי ההלכה, ושל סוגי התגובות העיקריים של הפוסקים כלפי מנהגים שנתפסים בעיניהם כבלתי ראויים. סקירה זו מהווה רקע ומסגרת לדיון במאמר כולו.

הכינוי "מנהג" וכינויים קרובים לו – בין בענייני ממון ובין בענייני הלכה אחרים⁷ – מתארים לעתים התנהגות הצומחת מאליה, "מלמטה", מן הציבור,⁸ ולעתים כזו הנוצרת על ידי חכמי ההלכה, "מלמעלה".⁹ עם זאת, לפחות בחלק מן המקרים "מנהג חכמים" – או מנהג שהונהג על ידי חכמים – מציין תקנה שתוקנה על ידם.¹⁰

לפי המקורות שבידינו, מנהג מכירת עליות וכיבודים היה מנהג שצמח "מלמטה". לא ידוע לי על מקרה שבו הנהיגו חכמי הלכה למכור עליות או כיבודים. לעומת זאת, כפי שעוד נראה להלן, מצאנו שחכמי הלכה סייגו או ביטלו מנהג זה, שהיה נהוג זה מכבר במקומם או בבית הכנסת שבו התפללו.¹¹

בדרך כלל העניקו חכמי ההלכה תוקף למנהגים שנוצרו "מלמטה" על ידי הציבור, אולם לעתים נהג הציבור בדרך שנחשבה בעיני הפוסקים לבלתי ראויה מבחינה הלכתית בשל בעיות שונות. הבעיות היו יכולות להיות ממגוון סוגים: המנהג נוצר עקב טעות הלכתית;¹² הוא נגד את ההלכה;¹³ או שהוא הנציח נורמה שאינה ראויה בעיני פוסקי ההלכה ועל כן הוגדר "מנהג רע", "מנהג גרוע", "מנהג שוטים", "מנהג שטות", "מנהג הדיוט" וכדומה.¹⁴ מדובר אפוא בסתירה בין מנהג הציבור לבין ההלכה שנפסקה בספרי ההלכה, כפי שהבינוה פוסקי ההלכה, או במונחיו של מנחם פרידמן, יש כאן סתירה בין "מסורת החיים" לבין "מסורת הספרים".¹⁵ כאשר מנהג עורר בעיה הלכתית מן הסיבות שנזכרו לעיל או מסיבות אחרות, חכמי ההלכה הגיבו בדרך כלל באחת מן הדרכים הבאות:

- (א) קראו לבטל את המנהג בשל הבעיה ההלכתית הטמונה בו,¹⁶ עקב היותו "מנהג רע"¹⁷ או עקב העובדה שהוא הונהג על סמך טעות הלכתית.¹⁸
- (ב) צמצמו את תחולתו של המנהג למקרים מסוימים שבהם הבעיה אינה מתעוררת.¹⁹
- (ג) קבעו שיש לקיים את המנהג בדרך מסוימת כך שהבעיה לא תתעורר.²⁰
- (ד) השאירו את המנהג כפי שהוא, ומצאו פתרון הלכתי שיישב אותו כך שלא תתעורר הבעיה לגביו.²¹

כפי שאוזכר לעיל, לצד הבעיות ההלכתיות שעלו ממנהג מכירת מצוות, עלו גם בעיות חברתיות. מה היו הבעיות החברתיות שעורר מנהג זה וכיצד הגיבו אליהן חכמי ההלכה? האם קראו לבטל את המנהג או לסייגו עקב הבעיות החברתיות או שסברו שיש להשאירו

כפי שהוא חרף בעיות אלו? ומה הייתה תגובתו של הציבור בקהילות ישראל השונות כלפי הבעיות החברתיות שעורר המנהג? לשאלות אלו מוקדש מאמר זה.

ב. קניית מצוות על ידי אנשים שאינם ראויים

קוני המצוות, שפעמים רבות היו בעלי היכולת הכלכלית, לא תמיד היו יודעי ספר וודאי שלא תלמידי חכמים. לעתים היו אלה אף אנשים הרחוקים משמירת תורה ומצוות. התוצאה הייתה כי במקום שמכירת הכיבודים תוסיף לכבוד התורה ולחיבתה,²² זכיייתם של אנשים שאינם ראויים בעליות ובכיבודים גרמה לביזיון התורה.

בספר חסידים, שהוא למיטב ידיעתנו המקור הקדום ביותר המתעד מכירת מצוות, פונה השואל לשלושה מחכמי רגנסבורג במחצית השנייה של המאה השתיים עשרה, ובהם ר' יהודה החסיד. הוא מספר שנהג לגלול את ספר התורה בעבור צדקה שנתן, וכעת נאספו יחדו שני עשר אנשים, גברו עליו וקנו את הגלילה לשנה.²³ הוא מכנה אנשים אלו 'עוברי עבירה', ומוסיף 'שאינם ראויים לכך [לגלילה]', כי יש ביניהם שאינם יודעים אפילו פסוק אחד בתורה ויותר איני רוצה לספר בגנותם'.

דומה שצריך לקבל את התיאורים הללו בערבון מוגבל, שכן הם נאמרים מפי בעל דבר שחשוד בהשחרת פניהם של אלו שנטלו ממנו את הגלילה. עוד ייתכן שה'עבירה' שהשואל מייחס להם אינה מכוונת לאי־קיום מצוות מסוימות אלא למניע שעמד לדעתו ביסוד פעולתם של הקונים בנטלם ממנו את המצווה: להגדיל את כבודם ולביישו על כך שהם נותנים יותר ממנו.²⁴ עם זאת, מסתבר שיש בדברי השואל לפחות גרעין של אמת, וכי בתוך קבוצת השניים עשר הנ"ל היו גם אנשים שידיעתם בתורה הייתה מועטת.

השואל מציג בפני המשיבים את ספקו, האם חרף העובדה שהקונים הם אנשים ש'אינם ראויים' מבחינה אישית, בכל זאת 'הדין עמהם אחרי [כיוון] שהם מרבים בצדקה' יותר ממנו.²⁵ הוא מעיד על עצמו שאינו דואג לכבודו שלו אלא מקנא 'לבזיון התורה' וגם דואג למריבות עתידיות שעלולות להתפתח אם יתאפשר לכמה אנשים להתאגד יחד כדי לקנות גלילה לשנה.²⁶

ייתכן שהשואל סבר שלרמה של ידיעת התורה עשויה להיות חשיבות מיוחדת דווקא משום שמדובר בגלילה, שעליה נאמר בתלמוד הבבלי שהיא ניתנת ל'גדול שבהם'.²⁷ אמנם מתשובה זו ומתשובה נוספת אנו למדים שבתקופה זו באשכנז כבר נהגו למכור את הגלילה למרבה במחיר,²⁸ אולם אפשר שהשואל הסתפק בשאלה אם גם כאשר הגלילה נמכרת, על הקונים להיות אנשים 'ראויים'.

כפי שנראה להלן, התופעה של קניית מצוות על ידי אנשים שאינם ראויים מתועדת גם בתקופות מאוחרות יותר, וכדי למנעה היו אף מי שביטלו כליל את המכירה. כך למשל אירע בקהילת קנדיאה (Candia) שבאי כרתים בראשית המאה השש עשרה.²⁹ בקהילה זו נהגו למכור 'חתן התורה'. בשנת ר"ץ (1529) התקין ר' אליהו קפשאלי,³⁰ רב הקהילה,³¹ תקנה שקבעה כי מכאן ולהבא לא ימכרו מצווה זו בבתי הכנסיות שבעיר,³² אלא נכבדי בית הכנסת ומנהיגיו יבחרו 'איש הגון לכך, לומד או זקן ונשוא פנים, או אפילו בחור, ובלבד שיהיה בו איזו ריח של תורה, ומקושט במעשים טובים ומאופד ביראת ה''. לדבריו, מן הדין חתן תורה צריך להיות 'הגדול שבעיר', כי הוא עומד במקום משה רבנו. אולם הוא הוסיף

שאם יזדמן לבית הכנסת חתן, ניתן לכבדו במצווה, 'ובלבד שיהיה בקי בקריאת התורה, ותהיה יראת ה' על פניו'.

כדי להסביר את הרקע לתקנתו, תיאר ר' אליהו בלשון פיוטית את מכירת ה'חתן' ואת תוצאותיה³³:

'וכרוזא קרי בחיל [וכרוז קורא בקול]: כל הרוצה ליטול ויביא דמים – יטול,³⁴ ומכריזין החזנים בקול המולה גדולה: מי האיש החפץ בחתונה³⁵ יעלה בדמים, [...] וכיון שנתן רשות לקונה, שוב אין מבחין בין חכם לעם הארץ, ובין צדיק לרשע,³⁶ והיה כצדיק כרשע, כנער כזקן, כנקלה כנכבד, כטוב כחוטא, הנשבע כאשר שבועה ירא, ורבים מעמי הארץ מתייהרי"ם ומשתררים,³⁷ ובורים גמורים, ונערים שמנוערים [מן המצוות],³⁸ ואפילו מקריאה בעלמא, ודעתם קצרה, קופצים בראש, ויהבו ממונא וקיימי [ונותנים ממון ועומדים], ונעשים חתני התורה [...]'.

הרב קפשאל הוסיף שיש רעה גדולה מזו והיא שלעתים באים אנשים מחוץ לקהילה, שטיבם אינו ידוע, וקונים לעצמם את חתן התורה כדי 'לקנות להם שם [כבוד]', וכדי שיוליכו אותם 'סביבות הקהל בנגונים ובשירים ובזמירות'. לדבריו, תקנתו נועדה לבטל מכירה זו שיש בה משום 'מנהג בזיון' ולגרום לכך שהמצווה תינתן רק לאדם שיביא ל'כבוד ה' ותורתו הקדושה'.³⁹

עדות דומה לזו של הרב קפשאל בנוגע למכירת חתן תורה מצאנו גם אצל ר' צבי הירש אשכנזי (1660–1718): "ועינינו הרואות נוהגים לקרות לחתן תורה לאשר ישר בעיניהם, החכם יהיה או סכל אם דל ואם עשיר, ובלבד שידר נדרים ונדבות הראויות".⁴⁰ כיוון שבעל החכם צבי שימש ברבנות במקומות רבים,⁴¹ קשה לדעת לאיזו קהילה או קהילות כוונו דבריו.

דברים אלו של בעל חכם צבי נאמרו בתשובה לקהילת קנדיאה. השאלה עסקה באדם שהתאסלם בהשפעת הכת של שבתאי צבי,⁴² אולם שב לדרך התורה והמצוות. מאוחר יותר מינו אותו ל'חתן תורה' בקהילה ויש שערערו על כך באומרם ש'אינו ראוי להיות חתן תורה'.

החכם צבי השיב, שאמנם יש סוברים שכהן שהמיר דתו פסול לשאת כפיו גם אם חזר בתשובה, כי לדעתם המרת דת פוסלת כהן מלעבוד במקדש וברכת כהנים הוקשה לעבודה⁴³; וכן יש פוסלים שליח ציבור שהמיר ושב בתשובה, כי שליח ציבור צריך שלא יצא עליו שם רע.⁴⁴ אולם, בקריאה בתורה פסולים אלו אינם קיימים. אמנם, בנוגע לאדם ש'עומד ברשעו, אין נכון לקרותו בתורה', כאמור בתהלים (נ, טז) 'יִלְכָּשֶׁע אָמַר אֲלֹהִים מִה לֵךְ לְסֶפֶר חֻקֵי', אבל טעם זה ודאי אינו שייך בבעל תשובה.

החכם צבי הוסיף בתשובתו לקהילת קנדיאה, שגם אם יש לחשוש לתקנה שתיקן ר' אליהו קפסאלי בעירם שרק 'חשוב שבעיר'⁴⁵ יסיים את התורה, אין כל מניעה מלהעלות בעל תשובה לחתן תורה, כי 'במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד' ולכן הם 'חשובים' בעיני ה'.⁴⁶

התייחסות לבעייתיות במכירת מצוות לאנשים לא ראויים מצויה גם אצל שניים מחכמי תורכיה במאות השבע עשרה והתשע עשרה. ר' חיים בנבנישתי (איזמיר, – 1673) בחיבורו כנסת הגדולה הזכיר את תקנת ר' אליהו קפשאל.⁴⁷ ר"ח בנבנישתי, שהיה בתחילה אב"ד בתירייא שבתורכיה (סמוכה לאיזמיר), ציין שגם בעירו ביטלו את מכירת

החתנים. הוא לא ציין מדוע, אך מסמיכות העניינים סביר להניח, שהסיבה זהה לזו שגרמה לביטול המכירה בקנדיאה: קנייתם על ידי אנשים שאינם ראויים.

ר' חיים פלאג'י (איזמיר, 1788–1869) פסק כי אם רואים הגזברים שהרוצה לקנות את המצווה 'אינו ראוי לאותה מצוה, ובפרט אם הוא מומר לחלל שבת', הם רשאים להעלות את הסכום כדי שהלה לא יזכה במצווה, 'אך יזהרו שלא לביישו ברבים'. אם כבר זכה ה'מומר' במצווה לא ידחה, אך יעשו כל מאמץ שלא יעלה לתורה, ולכל הפחות שלא ייחשב למניין הקרואים.⁴⁸

מדברי ר' אפרים זלמן מרגליות, שחי בברודי שבגליציה (1760–1828), אנו למדים שהבעיה האמורה התעוררה בעיקר בימים נוראים, כנראה משום שבזמנים אלו מחמת קדושתם המיוחדת, יותר מאשר בשאר ימות השנה, הגיעו לבית הכנסת אנשים שאינם שומרי מצוות והיו בהם בעלי ממון שחפצו לקנות לעצמם כיבודים. משום כך המליץ הרב מרגליות ש'אף במקומות שנוהגים למכור המצות [...] בר"ה ויו"כ [בראש השנה ויום כיפור] מהראוי שלא למכור, שלפעמים מעלין בדמים וקונים המצות בני אדם שאינם הגונים כ"כ [כל כך].'⁴⁹

בדומה לבעל מטה אפרים העיד ר' משה הורוויץ (רוסיה-ארה"ב, 1871–1947) בראשית המאה העשרים, כי מכירת עליות מביאה לכך שאנשים לא ראויים – 'אוכלי טריפות [...] מחללי שבת בפרהסיה [...] פורקי עול תורה ומצוות' – באים בימים טובים ובימים נוראים לבית הכנסת, ו'קונים עליות שמנות ופתיחות, ובזה הם חושבים שיצאו לכל הדעות את חובתם לתורתנו ולעמנו'.⁵⁰

ומעשה שאירע ביום כיפור בסוף שנות הארבעים של המאה העשרים בסבי, ר' נתן קליינמן, שהיה אחד הגבאים בבית הכנסת הפועל המזרחי בשכונת נחלת יצחק.⁵¹ ר' נתן הכריז על מכירת אחת העליות, והנה ראה שאחד הנוכחים – איש עשיר ומחלל שבת בפרהסיה, שנהג לפקוד את בית הכנסת רק בחגים – מעוניין בעלייה זו. כדי למנוע ממנו לזכות בעלייה העלה ר' נתן את מחירה עוד ועוד, ולבסוף זכה בה בשם בית הכנסת וכיבד בה את אחד מזקני בית הכנסת. בעקבות אותו מקרה החליטו הגבאים לבטל כליל את מכירת העליות בבית הכנסת.⁵²

הבעיה של קניית כיבודים על ידי אנשים שאינם שומרי מצוות המשיכה להעסיק את הקהילות ואת הפוסקים עד ימינו. כפי שראינו לעיל,⁵³ ההתמודדות עם בעיה זו דרשה גישות מיוחדת כדי שלא לפגוע באנשים אלו, המזדמנים לבית הכנסת בדרך כלל לעתים רחוקות, לעתים ביום כיפור בלבד. דוגמה להתמודדות שכזו מצויה בשאלה שהופנתה לרב עובדיה יוסף בראשית המאה העשרים ואחת⁵⁴ על מנהג בליל יום כיפור 'שהקונה ספר "כל נדרי" מברך "שהחינו" [...] ומוציא את הקהל ידי חובה'. הבעיה היא, שהקונים לעתים הם 'מחללי שבת [אן] ... באים עם נעלי עור' ואינם ראויים להוציא אחרים ידי חובה בברכתם. כדי לפתור בעיה זו הכריזו בבית הכנסת שקניית הזכות להחזיק בספר התורה בעת אמירת 'כל נדרי' אינה כוללת את הברכה והחזן הוא שיברך, אולם הכרזה זו גרמה למריבה. הרב יוסף הורה להודיע לקהל לפני ברכת 'שהחינו' שכל אחד יברך לעצמו בלחש, וממילא לא יצטרך לצאת ידי חובה על ידי בעל הכיבוד. באופן דומה פסק הרב יוסף גם בתשובה קודמת שלו.⁵⁵

ג. מריבות וויכוחים סביב מכירת מצוות

כמה מחכמי ההלכה ומן החוקרים שעסקו בנושא מכירת מצוות כתבו שהמכירה נועדה – באופן בלעדי או בנוסף לנימוק של אחזקת בית הכנסת וצרכי הקהילה והעניים – למנוע מריבות סביב חלוקת העליות והכיבודים האחרים.⁵⁶ אולם מתברר כי מטרה זו לא תמיד צלחה. אדרבה, מכירת המצוות עצמה גרמה לא אחת ליצירת מריבות סביבה.⁵⁷ הסיבות למריבות בשל מכירת מצוות היו מגוונות. להלן נסקור סיבות אלו.

1. מריבות סביב חלוקת המצוות בלא קשר למכירתן

(א) מחלוקות ואלימות פיזית

גם כאשר חלוקת העליות והכיבודים האחרים לא נעשתה באמצעות מכירה היא עוררה לעתים מריבות ומחלוקות, שחלקן התגלגלו אף לכדי אלימות פיזית.

כך למשל בתשובה של מהר"ם מינץ מסופר על מריבה בשבת בין שני אנשים בקהילת וורמיזה ('וירמש') מי יעלה לשביעי. מריבה זו נמשכה כשעתיים וגרמה לכך שכמעט כל המתפללים עזבו את בית הכנסת, לקחו עמם ספר תורה מהארון והשלימו את הקריאה במקום אחר.⁵⁸

מריבות נגרמו לא אחת בשל העובדה שאנשים סברו שהם קיבלו עלייה או כיבוד אחר שאינם מכובדים דיים עבורם.⁵⁹ רבנים ופוסקי הלכה ניסו להיאבק בתופעה זו ושבו ואמרו שלא ראוי לריב בשל חלוקת המצוות בבית הכנסת. כמה מהם גם כתבו שאין הבדלי חשיבות בין עליות שונות. להלן יוצגו כמה מקורות בעניין זה.

ר' בנימין בן מתתיה (יוון, מחצית ראשונה של המאה השש עשרה) בתשובה קרא: "ואין להתקוטט בעבור שום מצוה כגון גלילת ס"ת וכיוצא בה".⁶⁰ קריאה זו חוזרת ומצוטטת במקורות רבים, אשכנזים וספרדים כאחד,⁶¹ ויש בה כדי להעיד על כך שמריבות סביב חלוקת כיבודים היו תופעה נפוצה ולפיכך היה צורך להזהיר על כך.

ר' יחיאל מיכל עפשטיין (רוסיה, 1829–1908) כותב: 'ומצוה גדולה לבטל מה שמוחזק בפי ההמון שעלייה זו פחותה מאד וכדומה [...] דבעוה"ר [שבעוונותינו הרבים] הרבה מחלוקת בא מזה, ד' ירחם'.⁶²

ר' אליעזר צבי ספרין, האדמו"ר מקומרנא (1830–1898), מבקש: "לא יבא בלבו שום תרעומת על החזן או הגבאי כשאין קוראין אותו בכל עת לעלות לס"ת [...] ואינו כדאי עבור זה לגרום מחלוקת וכעס שהוא חמור יותר מלעשות מצות עליות לתורה". ובהמשך, "אל תקפיד כלל בעליות ספר תורה לעלויה [לעלייה] נאה ומשובח כגון שלישי או ששי [...] כי כל התורה הקדושה יש לה קדושה אחת".⁶³

דברים דומים כתב ר' צבי הירש גראדזינסקי בשליש הראשון של המאה העשרים: 'ואם יארע שקראו לתורה לאחד שלא לפי כבודו, והוא חושד להגבאי שעשה במתכוין [...] יש לו להתאפק בעת ההיא [...] ואם אחד בגובה אפו יעשה פלילות עם הגבאי, חיוב על הגבאי להיות מן הנעלבים [ואינם עולבים]'.⁶⁴ תיאור חי מאותה תקופה על תגובתו של אדם שקיבל עלייה שנחשבה בעיניו כלא מכובדת מוסר ר' אברהם אליעזר הירשאוויץ: 'כמו שקרה שנתנו לאיש עליה א' [חת] קודם אחרון, ותיכף אחר הקריאה פתח האיש את פיו ויקלל ויחרף על אשר נתנו לו עליה בזויה ופשוטה כזו [...] כאלו נתנו לו סם המות חלילה'.⁶⁵

גם במקורות אחרים אנו שומעים על אי־שביעות רצונם של מתפללים מעלייה שקיבלו ועל תגובותיהם בשל כך.⁶⁶

המריבות התגלגלו לא אחת לכדי אלימות פיזית, ופגמו מאוד באווירת הקדושה של בית הכנסת. אדם שחי בליטא ובוורשה במאה התשע עשרה מספר: 'ובכן, מתקוטטים [על קבלת עלייה ועל חשיבותה], ואפילו מרביצים, ובית הכנסת של המתנגדים מתמלא באווירה של שנאה וקנאה. [...] בכל בית כנסת יש, בין מאות המתפללים, גם עשרות גבירים ונגידים, בעלי בתים חשובים ויהודים "יפים", שתובעים עלייה בכל מחיר'.⁶⁷ ר' חנוך העניך שאפראן, שהיה רבה של בוקרסט בראשית המאה העשרים ועלה לירושלים, מתאר: "והביהכ"נ יתהפך לבית מקוה סוחרים ולמערת פריצים, מקום המחלוקת קטטות ומריבות, ולפעמים יבואו גם למהלומות עבור 'גבאות' ו'עליה שמנה' ו'חזנות' ו'מקום במזרח'".⁶⁸ קטטות בנושא כיבודים מתוארות במקורות נוספים.⁶⁹

(ב) פנייה לבתי דין ולבתי משפט

סכסוכים בנושא חלוקת העליות והכיבודים, גם בלא קשר למכירתם, הגיעו לעתים לבתי דין יהודיים ואף לערכאות נוכריות.

כך אומר ר' יהונתן אייבשיץ בדרשתו בקהילת מיץ בשנת תק"ו (1746): "כל הגאות ורוממות בביהכ"נ, בעליות התורה ושאר חלוקות הכבוד [...] עד אשר כמה פעמים הוצרכו לילך בערכאות על ידי כך, ברוך השם שבקהלתינו פה [מיץ] לא נשמע שטות כזו".⁷⁰ בחלק מן הקהילות בתימן, בשל מריבות סביב הכיבודים, נדרש הציבור לקבוע את חלוקתם באמצעות פסקי דין אשר ניתנו על ידי בית הדין היהודי. במקרה אחד לפחות הגיע עניין זה להכרעת בית המשפט הנוכרי.⁷¹

כותב ממזרח אירופה מן המאה התשע עשרה מספר שבעקבות מריבות ומכות סביב מכירת כיבודים 'יובאו פקידי העיר מטעם הממשלה, וכרגע יימלא בית הסוהר, והמשפטים יסתבכו ויימשכו שנים רבות'. בדומה לכך נאמר במקור מן המחצית השנייה של המאה העשרים: "פעמים נגררו הצדדים [למריבה בנושא עליות] לדין תורה לפני רב העיר ופעמים גרמה המחלוקת מסיבה זו לחילול השם, כי הסכסוכים הובאו בפני הערכאות, הרב והגבאים והמעורבים בקטטה הובאו לטעון ולהעיד".⁷²

בשנות התשעים של המאה העשרים תבע מתפלל את גבאי בית הכנסת שלו בבית הדין הרבני האיזורי בתל־אביב על שהוא מקפחו במספר העליות לתורה. הגבאי טען מצדו שהסיבה לכך היא שהמתפלל סירב לתרום לבית הכנסת כמקובל.⁷³

2. קנאה, שנאה ונקמנות

כפי שראינו לעיל, גם במקומות שלא מכרו עליות וכיבודים בבית הכנסת פרצו לעתים מריבות בשל נושא זה, וחלקן הגיע לבתי דין יהודיים ואף לבתי משפט של גויים. אולם דומה שמכירת המצוות העצימה תופעות אלו.

מריבות סביב מכירת מצוות נזכרות כבר במקור הקדום ביותר שבידינו המתעד מכירת מצוות, תשובה שהובאה בספר חסידים.⁷⁴ מסופר שם על קבוצת אנשים שהתאגדה כדי לקנות גלילה לשנה מתוך מטרה – כך לטענת השואל, שנהג לגלול בעבר – "להרבות כבודם", לביישו ו"לומר אנו נותנים יותר ממך". השואל מציג בפני המשיבים את דאגתו מן התוצאות החמורות שעלולות להיגרם כתוצאה ממכירת הגלילה לקבוצות של כמה אנשים

והמריבות שייגרמו עקב כך: "שאם יתחילו חמשה ושהה לגלול לשנה, אילו יאמרו אנו רוצים לגלול ואילו יאמרו אנו רוצים לגלול, עד שתהיה רציחה ביניהם". גם אם יש בחשש זה משום הפרזה, דומה שיש בו לכל הפחות כדי להעיד על המתיחות והמריבות שנוצרו לעתים בשל מכירת מצוות.

מריבות נגרמו לא רק בין מי שהפסיד בהתמודדות על קניית המצווה לבין מי שזכה בה. גם הכוח שנמסר ל'סגן', במקומות שנהגו למכור 'סגן', לקבוע מי יהיו העולים לתורה אפשר לו להתנקם במי שלא חפץ ביקרו ולא לתת לו עלייה. כך למשל מספר ר' משה מינץ (אשכנז, המאה החמש עשרה) על ה'סגן' ראובן ש'אמר בפומבי, שלא רצה לקרות א' [חד] מן הישישים, זקן מופלג, ושימש(ם) ת"ח [תלמידי חכמים]... וגם לא נתן טעם לדבריו, למה לא רוצה לקרותו, ו'נודע שראובן רצה להנקם ממקצת אינשי [אנשים]'.⁷⁵

רצונם העז של אנשים לזכות בכיבודים מצד אחד, והיכולת להתחרות מולם על קניית כיבודים אלה ולגבור עליהם מן הצד השני, גרמו לכך שמכירת המצוות נוצלה לא אחת לצורכי נקמה. כך למשל העיד חכם שחי בגרמניה באמצע המאה התשע עשרה: "כאשר ישנא איש את אחיו, נקמה הראשונה היא בכמו אלה, ונסתעף ביזוי מצו' [ה]".⁷⁶

תיאור מפורט יותר של בעיה זו מצוי במקור מן השליש הראשון של המאה העשרים:⁷⁷ 'כאשר ישנא איש את אחיו וארב לו להנקם מאויבו זה אשר לא עשה לרעהו רעה, נקמה הראשונה היא להרבות מחיר המצוה ונסתעף ביזוי מצוה כידוע ואין להאריך בדברים הידועים לכל'. המחבר סבור שבתקופתו קניית מצוות נעשית בדרך כלל ממניעים זרים: 'ובפרט בימים אלו בעיתים ובזמנים הללו כמעט אין קונה מצוה בלי פניה'.

גם אם ההתמודדות על קניית המצוות לא נעשתה מתוך כוונה לפגוע במתמודדים אחרים, התחרות הפומבית כשלעצמה וההפסד בה על רקע כלכלי, גרמו לתופעות שליליות של שנאה, קנאה ותסכול מצד המפסידים, והללו התגלגלו לא אחת לידי קטטות. כך מתואר במקור מן המאה התשע עשרה: "בעת המכירה [של הכיבודים] יינשאו לפעמים ריבות ומכות נאמנות, כי האנשים היורדים מגדולתם, במאנם לתת כסף הרבה יותר מכדי שוויו של ה'שלישי', ובכל זאת כבודם תובע עלבונם, או אז בידם יכו על הלחי את הקונים החדשים העזי פנים בבית המדרש. ומה יעשו האחרונים? ישיבו להם מכות חדרי בטן שבעתיים".⁷⁸ בדומה לכך כתב רבה של קהלת הספרדים באנגליה בראשית המאה העשרים: "מתילד מתוך מכירת המצוה קנאה ושנאה ותחרות, משום שהיה רוצה לקנות המצוה בזול ובא חבירו העשיר ממנו והוסיף עליה וקנאה לו".⁷⁹ גם כותב אחר בתקופה זו העיד שהמכירה הפומבית של העליות מביאה ל"מחלוקת".⁸⁰

גם ללא מרכיב התחרות, סכומי הכסף הגבוהים שבהם נקנו המצוות או שנדרו העולים לתורה גרמו לקנאה. כדברי כותב באמצע המאה העשרים: "הפרזות בנדריים [של העולה] לא תמיד מקורן בצדקות וביושר לב, ויש שהן מעוררות קנאה, ובימינו אלה רוב הקהילות המודרניות עצרו בעד הכנסת כספים באופן זה. כדומה לזה – מכירת המצוות בבית הכנסת עולה ללא רצון בעיני המודרניים".⁸¹

והרי סיפור על ניסיון של גבאי בית כנסת לפגוע ברב בית הכנסת באמצעות מכירת מצוות, אשר נכשל הודות לתושייתו של אחד המתפללים. בבית הכנסת 'אליהו הנביא' בשכונת אחוזה שבחיפה בשנות הארבעים של המאה העשרים התפלל הרב קרפל, שהיה רב בית הכנסת באותה עת. בימים נוראים נהגו למכור שם עליות, אך עלייה אחת ביום כיפור

ניתנה באופן קבוע לרב קרפל ללא מכירה. משום מה התפתחה התנגדות של הגבאים לרב. הם רצו לנשלו מן העלייה המכובדת, ויזמו שגם עלייתו הקבועה תוצע למכירה. עו"ד ר' נפתלי ליפשיץ ז"ל, בראותו זאת, התחרה על אותה עלייה, זכה בה והעניק אותה לרב קרפל. ביום כיפור כעבור שנה חשש ר' נפתלי שאם יתמודד שוב על עלייה זו, יבינו הגבאים את מטרתו וינסו לגבור עליו. משום כך, הוא פנה מבעוד מועד למתפלל אחר וביקשו לשמש 'מתמודד קש' כדי לזכות באותה עלייה, במטרה להעניקה שוב לרב.⁸²

עדות נוספת לכך שתחרות על קניית מצווה יכולה להוביל לידי אלימות של ממש מצויה בידיעה עיתונאית משנת תשס"ח. בין שני מתפללים בבית הכנסת במושב בן-זכאי פרצה באחת השבתות מריבה על עליית מפטיר. "בזמן הריב הקולני עזב אחד מהם בזעם את בית הכנסת וחזר כעבור מספר דקות כשהוא אוחז בידו גלון של אקונומיקה[!]. המתפלל הזועם צעד הישר אל עבר יריבו להפטרה ולתדהמת כל הנוכחים שפך עליו את הנוזל הרעלני על פניו ועל גופו. במקום התפתחה תגרה המונית".⁸³

3. מריבות עקב מכירת עלייתו של הכהן

גורם נוסף למריבות היה המנהג למכור את עליית הכהן שנהג בחלק מן הקהילות.⁸⁴ היו כהנים שהתנגדו למכירת עלייתם ועמדו על זכותם לעלות לתורה ראשונים בחינם. אמנם, מריבות עם כהנים שהתבקשו לצאת כדי שיוכלו להעלות במקומם אחרים וסירבו, התעוררו גם כאשר לא נמכרה עליית הכהן,⁸⁵ אולם מסתבר שמכירת עלייה זו העצימה את הבעיה.

מריבה שכזו נזכרה כבר בתשובה של ר' יוסף קולון (צפון איטליה, 1420–1480) לתלמידו וידידו ר' שמואל ממודנה.⁸⁶ השואל מספר על המנהג ש"הנהיגו הלועזים [יהודים איטלקיים] בכל מקומות מושבותיהם" למכור את העלייה הראשונה בשבת בראשית "לצורך מאור בית הכנסת", ושאלם יש כהן הוא קונה אותה עלייה או יוצא החוצה. הכהן בקהילתו של השואל לא רצה לצאת וגם לא ללכת לבית כנסת אחר ששם לא נהגו מנהג זה ולעלות שם ראשון. בני הקהילה הסכימו ביניהם למנוע מכהן זה את הכניסה לבית הכנסת שלהם, כדי שלא יתבטל מנהגם, 'וכן עשו והכריחוהו ע"י שלטון העיר'.

דוגמה נוספת למריבה על עליית הכהן עקב מכירתה מצויה בשאלה שהופנתה בראשית המאה השמונה עשרה לר' יחזקאל קצנלבוין על ידי הרב של קהילת פלונגיאן שבליטא.⁸⁷ המנהג בקהילתו של השואל היה שהגבאים של חבורת גמילות חסד של אמת היו קונים 'סגן', כלומר את הזכות לקבוע את כל העליות, ביום הושענא רבא וקוראים במקום כהן את רב הקהילה, 'והכהני' [ם] יוצאין החוצה', ואחרי הרב עלו שלושה גבאים מהחבורה. באותה שנה 'בא אורח לידם מקהילה אחרת ולא רצה לצאת'. מן התשובה לא ניתן לדעת מה אירע לבסוף, אולם לאחר מעשה פנה רב הקהילה ושאל כיצד היה עליהם לנהוג עם הכהן-האורח והאם היה בידם לכופו לצאת החוצה.

4. מריבות עקב "התנגשות" בין שתי מצוות

לעתים נגרמו מריבות עקב "התנגשות" בין שתי מצוות שכל אחת נקנתה על ידי אדם אחר. ר' חיים בנבנישתי (איזמיר, 1603–1673) נשאל בשנת תל"א (1671)⁸⁸ על ידי חכם מפורטוגל לגבי מנהגם למכור בראש חודש את המצוות לחודש הקרוב, ובמועד – את המצוות לכל אותו מועד. אחד קנה מצוות לכל החודש וחברו קנה ביום ראשון של שבועות, שחל ביום שישי, את המצוות לכל הרגל. בקריאת התורה בשבת (יום טוב שני של שבועות)

במנחה בא קונה מצוות הרגל 'לעשות המצוה' – כנראה לקבוע מי יפתח הארון, יעלה לתורה וכדומה – אך זה שקנה את המצוות לכל החודש טען שהמצווה שייכת לו. המשיב הכריע בשאלה זו.⁸⁹

התנגשות בין מצוות מסוג אחר נדונה על ידי ר' מאיר שמחה הכהן (דווינסק, לטביה, 1843–1926).⁹⁰ שניים קנו עליות לשנה מראש בשמחת תורה, ראובן קנה את כל עליות ה'חזק' של סיומי החומשים באותה שנה, ושמעון את כל עליות 'לפני אחרון', שהן בדרך כלל 'שישי'. לקראת שבת פרשת פקודי ראש חודש אדר ב' שנת תרמ"ג (1883), התעורר ספק אצל הגבאים מי מבין השניים זכאי לקבל את העלייה. בשבת זו מוציאים שלושה ספרי תורה, בראשון קוראים שישה קרואים בפרשת השבוע, פרשת פקודי, בשני קורא שביעי מעניין ראש חודש, ובשלישי קורא המפטיר בפרשת שקלים. הרי לנו שעליית 'חזק' בשבת זו היא עליית 'שישי'. בעל אור שמח הכריע בשאלה זו.

5. מריבות עקב אי־הבנות במהלך המכירה

ויכוחים ומריבות היו עשויים להיגרם גם בשל אי־הבנות בין הצדדים השותפים למכירה: השמש שהכריז עליה והמתמודדים על קניית המצווה.

כך למשל, ר' מאיר אייזנשטאט (הונגריה, 1744–1670) נדרש בעיצומו של יום הכיפורים שנת תפ"ט (1728) למקרה הבא. במכירת מפטיר שנערכה בבית־הכנסת הכריז השמש ג' זהובים בשמו של ראובן, ואחר כך הכריז ד' זהובים בשמו של שמעון, בחושבו כי האחרון רמז לו שהוא מעוניין להעלות את המחיר. שמעון טען כי הייתה זו אי־הבנה והשמש טעה וכי כלל לא עלה בדעתו לקנות המפטיר. באו הגבאים אל ראובן, הקונה הראשון, שיזכה הוא במצווה עבור ג' זהובים. אולם ראובן אמר להם, כי משהכריז השמש על ד' זהובים כבר ויתר על המצווה ואינו מעוניין בה עוד. הוויכוח הובא להכרעתו של מהר"ם א"ש.⁹¹

ברצפרד שבהונגריה בראשית המאה העשרים רצו שני כהנים לעלות לעליית כהן ביום א' דראש השנה. האחד מהם היה חשוך בנים שנים רבות ורצה בכל מחיר לעלות לתורה בקריאה זו, הנחשבת סגולה לבנים, אך גם השני לא ויתר. "לפני התחלת הקריאה הוכרז: 'מי שקנה כהן – יעלה'. עלו שניהם, מפני שכל אחד חשב שהוא זכה וקנה; ובעמדם על הבימה התחילו להתווכח ביניהם". ר' ישכר דב רוקח, האדמו"ר השלישי לבית בעלז, שהיה שם באותה עת, שמע את טענותיהם וציווה להעלות לתורה את חשוך הבנים.⁹²

ד. תחבולות במהלך המכירה

ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ירושלים־ליוורנו, המאה הי"ח) נשאל שאלה מעניינת, המעידה על כך שמכירת מצוות בהכרזה פתחה פתח גם לתחבולות ולקנוניות. "אדם חשוב וירא שמים" רצה להעלות את המחיר שבו נמכרות "מצוות" בקהילתו כדי "שירויח הקהל". לפיכך, סיכם עם הגזבר שהוא יוסיף על המחיר שיציע המתחרה, ואם הלה יחדל מלהוסיף, הוא יחויב לשלם רק מחצית מן הסכום שנקב.⁹³

החיד"א אסר זאת מכול וכול בכמה נימוקים: יש בכך מרמה וגנבת דעת, כי מראה שרוצה לקנות המצווה בעוד שאינו רוצה בכך, וגם פורע רק חצי ממה שהתחייב; גורם עוול לאחר שלעתים רוצה לזכות במצווה בשל אירוע אישי או כדי לכבד אחר; אסור ללחוץ על

אדם אפילו לטובת צדקה,⁹⁴ וכאן הוא לוחץ על המתחרה שנאלץ להוסיף על המחיר "מפני הכבוד".

ה. העדפת העשירים וקיפוח העניים

העדפתם של עשירים בעליות ובכיבודים לא הייתה קשורה בהכרח למכירת מצוות. גם במקומות שלא מכרו מצוות הוענקה לא אחת לעשירים, בשל מעמדם החברתי, עדיפות בזכות לקיימן. ראה לכך אפשר למצוא אצל ר' שמעון בן צדוק, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג שחי באשכנז במאה השלוש עשרה, בחיבורו תשב"ץ.

המשנה מתארת שביום הכיפורים הביאו לכהן הגדול את ספר התורה כדי שיקרא בו.⁹⁵ בתלמוד הירושלמי שאלו: 'בכל אתר את אמר [בכל מקום אתה אומר] הולכין אחר התורה והכא [וכאן] את אמר מוליכין את התורה אצלן?', והשיבו: 'אלא על ידי שהן בני אדם גדולים התורה מתעלה בהן'.⁹⁶ בעל התשב"ץ הסיק מדברי ירושלמי אלו: 'מכאן ראה שאין אסור לקרוא לתורה עשיר מכובד לפני תלמיד חכם, מפני שעל ידי אנשים גדולים התורה מתעלה'.⁹⁷ מסתבר שדבריו משקפים מציאות שבה 'עשיר מכובד' נקרא לתורה לפני אחרים, אפילו 'לפני תלמיד חכם'.

נראה כי התשב"ץ דיבר במקום שלא נהגו למכור עליות לתורה.⁹⁸ ראשית, הוא לא הזכיר מכירה. שנית, לו היה מדובר במכירת עלייה היה התשב"ץ צריך לנמק את דבריו בנימוק אחר, חזק יותר. מנימוקו ש'על ידי אנשים גדולים התורה מתעלה' אפשר להסיק לכל היותר ש'עשיר מכובד' שווה לתלמיד חכם אך לא שהוא עדיף ממנו. לעומת זאת, אם היה מדובר במקום שמוכרים עליות היה התשב"ץ צריך לנמק את דבריו בנימוק פשוט שהיה בכוחו להצדיק את העדפתו של העשיר על פני התלמיד חכם: העשיר מן הסתם יקנה את העלייה במחיר גבוה יותר מן התלמיד חכם, ונמצא שקופת הקהילה הרוויחה.

על כך שעשירים זכו לעדיפות בעליות לתורה גם כאשר הללו לא נמכרו יש בידינו עדות גם מן המאה התשע עשרה. יחזקאל קוטיק (ליטא-ורשה) מספר בזיכרונו על עלבונם של העניים מהעדפת העשירים בעליות ועל תוצאותיו: "העניים כמעט אף פעם אינם נקראים לעלות לתורה. מובן שדבר זה גרם להם [...] צער רב וכעס. זאת מסתמא הסיבה שרוב העניים ובעלי המלאכה ארגנו מניינים משל עצמם, שם יוכלו גם הם ליהנות מעלייה לתורה [...] משוחררים מן העלבונות שעליהם לספוג בבתי הכנסת".⁹⁹

התופעה של העדפת עשירים בעליות לתורה התקיימה אפוא גם בלא קשר למכירתן. עם זאת, מסתבר שמנהג מכירת מצוות החרף את העדפת העשירים על פני האחרים, כי באופן טבעי העשירים הם שיכלו ביתר קלות לקנות לעצמם את הכיבודים או לנדור עבורם נדרים בסכומים גבוהים, ואילו אנשים שלא היו ברשותם סכומים כאלו לא יכלו לעשות זאת.

על העדפת עשירים בעליות לתורה אנו שומעים גם מפי ר' יחיאל מיכל עפשטיין (רוסיה, 1829-1908).¹⁰⁰ בעל ערוך השולחן פסק,¹⁰¹ שכיום אין לנהוג כסדר העולים שנקבע בתלמוד - ש'תלמידי חכמים הממונין פרנסים על הצבור' קודמים לכולם - כי אין בימינו מי שמוגדרים 'פרנסים' ותלמידי חכמים,¹⁰² וכל שכן שבמקום שנהגו למכור עליות אין נוהגים כסדר שבתלמוד אלא 'מי שקונה - עולה'. אולם, אם אחד קונה את כל העליות ומכבד בהן

אחרים (כיבוד זה כונה במקורות אחרים: 'סגן'),¹⁰³ עליו לחלקן 'לפי הכבוד ושלא יהיה בזיון התורה, ומכבדים גם העשירים בהעליות מפני שנותנים הכנסות לבהכ"נ'. את הדין שהסגן צריך לחלק את העליות שקנה 'לפי הכבוד' נטל בעל ערוך השולחן כנראה מדברי הלבוש.¹⁰⁴ כוונת הסיפא של המשפט הייתה כנראה להבהיר, שהסגן רשאי לכבד בעליות לא רק תלמידי חכמים אלא גם עשירים. לא ברור למה בדיוק התכוון בנימוק 'מפני שנותנים הכנסות לבהכ"נ', האם הכוונה שהעשירים מרבים לתרום לבית הכנסת באופן כללי, או אולי, וכך מסתבר יותר, שכאשר הם מתכבדים בעלייה הם נודבים בתמורה כספים המשמשים להכנסות בית הכנסת. בכל מקרה, דברי בעל ערוך השולחן משקפים מציאות ולפיה עשירים זוכים בעדיפות בעלייה לתורה והוא סובר שמצב זה ראוי בשל תמיכתם הכספית בבית הכנסת.

נושא קניית עליות על ידי בעלי הממון זכה לביקורת נוקבת גם בספרות ההשכלה במאה התשע עשרה.¹⁰⁵ אמנם מדובר בספרות מגמתית, אולם לאור העדויות האחרות בעניין זה מסתבר שהיה יותר מגרעין של אמת בביקורת זו. ר' שם טוב גאגין, רבה של קהילת הספרדים באנגליה בראשית המאה העשרים, התלונן אף הוא על כך שבעלי המאה ולא בעלי הדעה הם שזוכים בכיבודים בעת מכירת מצוות: 'גלה כבוד מישראל' – הכוונה כנראה שגלה כבוד התורה,¹⁰⁶ משום שתלמידי החכמים אינם זוכים בעליות – 'וכל מי שהכסף בידו – ידו על העליונה'¹⁰⁷ [...] והת"ח [והתלמיד חכם] העשיר בדעת ועני בכסף, נשאר נחבא אל הכלים'.¹⁰⁸ גם מקורות ממדינת ישראל מן המחצית השנייה של המאה העשרים ומסופה מעידים על כך שבדרך כלל בעלי היכולת הכלכלית הם שזכו בעליות ובכיבודים שנמכרו.¹⁰⁹

1. יחסם של הגויים למנהג מכירת מצוות

1. מעורבות השלטון ובתי המשפט של הגויים

הסכסוכים סביב מכירת המצוות לא נשארו תמיד בתוך הקהילה היהודית, ולעתים הם התגלגלו לפתחם של השלטון הזר ושל ערכאותיו המשפטיות. מעורבות זו גרמה לחילול השם והיה בה גם כדי לפגוע בעצמאותה של הקהילה היהודית.

כך למשל אירע באחד מבתי הכנסת באיטליה במאה החמש עשרה, שבו נהגו למכור את העלייה הראשונה בשבת בראשית. הכהן שהיה בבית הכנסת סירב לקנות את העלייה וגם לא הסכים לצאת החוצה, כפי שהיה נהוג, ובני הקהילה 'הכריחוהו ע"י שלטון העיר' שלא ייכנס לבית הכנסת שלהם.¹¹⁰

הפנייה לערכאות הזרות נעשתה לא רק בשל מריבות סביב מכירת המצוות. לעתים היו הפונים בעלי תפקידים בקהילה היהודית ופנייתם לערכאות נועדה לצורכי הוצאה לפועל, כלומר כדי לגבות את דמי המצוות מן החייבים.¹¹¹ בתקנה משנת 1603 בקהילת פאדובה שבצפון איטליה נקבע, שלראשי בתי הכנסת בעיר ('פרנסי הכנסיות') אסור לפנות לערכאות של גויים בסכסוכים בינם לבין יחידים בענייני בית הכנסת אלא עליהם לפנות לדין תורה. אולם כחריג לכך נקבע, כי 'בעסקי פרעון מְצוֹת יוכלו פרנסי הכנסיות או הגבאי' [ם] ללכת בעש"ג [בערכאות של גויים] בלי רשות [של פרנסי הקהילה].¹¹²

מקור ממזרח אירופה במאה התשע עשרה מספר, שבעקבות מריבות ומכות המתרחשות לעתים סביב מכירת כיבודים 'יובאו פקידי העיר מטעם הממשלה, וכרגע יימלא בית הסוהר, והמשפטים יסתבכו ויימשכו שנים רבות'.¹¹³

2. יחס שלילי של הגויים וחילול השם

ככמה מקורות מן המאות התשע עשרה והעשרים מצאנו, כי מכירת מצוות גרמה לחילול השם לעיני הגויים שבאו לבקר בבתי הכנסת או שנודע להם על מנהג זה.

לפי עדות מן המאה התשע עשרה נושא המריבות והקטטות בבתי הכנסת של היהודים סביב מכירת כיבודים התפרסם בעיתונות הרוסית.¹¹⁴

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ראשי קהילת רוסג'וק (Ruse או Ruschuk) שבבולגריה פנו בשאלה לרב י"ש אלישר (יש"א ברכה, ראשון לציון, ירושלים, 1817–1906). לדבריהם, לקהילתם יש די כסף להוצאותיה גם ללא מכירת מצוות, והם חפצים לבטל את מכירת המצוות משום "כבוד התורה". הסיבה היא שבעירם יש בתי כנסיות מפוארים "ובאים למכביר הגויים" לבקר בהם, ו"מכוער הדבר הזה בעיניהם וח"ה [חילול השם] גדול, שנראה כקלות ראש במקום המקודש וביום המקודש, דבר שאין עושים המה האוה"ע [האומות העולם] בבית תפלתם ובפרט בימי חגם".¹¹⁵

שני חכמים כתבו תשובות בעניין זה. הרב אליהו משה פאניז'יל (1850–1919), ראש הרבנים הספרדים בירושלים)¹¹⁶ סבר שמכירת מצוות שורשה בשלושה טעמים: צרכי בית הכנסת והעניים, "חיבוב מצווה לכבוד התורה" ומניעת מריבות. לאור זאת קבע, כי בנידוננו הנימוק של "כבוד התורה" מתיר לבטל את המכירה, ובלבד שידאגו לחלוקת המצוות בצורה שלא תביא למריבה.

הרב אלישר חלק על הרב פאניז'יל וסבר שלא ראוי לבטל את מנהג מכירת המצוות שכבר התפשט במקומות רבים. כדי לפתור את בעיית חילול השם שיוצרת המכירה הוא הציע למכור את המצוות בימי החול או בערב שבת בין מנחה לערבית, אז לא מצויים גויים בבית הכנסת.¹¹⁷

ר' שם טוב גאגין (אב"ד של קהלת הספרדים באנגליה, ראשית המאה הכ') כתב אף הוא, שמכירת המצוות גורמת לחילול השם לעיני הגויים, שכן הגוי שרושם את הנדבות בשבת בבית הכנסת "הולך ומספר [...] [ש]היהודים עושים מסחר בהתורה, מוכרים וקונים".¹¹⁸ הפניות לשלטון ולבתי המשפט של הגויים בשל סכסוכים בתוך הקהילה סביב מכירת מצוות תרמו ללא ספק אף הם לחילול השם לעיני הגויים.¹¹⁹

ז. בעיות בגביית החובות בגין 'נדרים' שהובטחו ומצוות שנקנו

1. תיעוד החובות ובעיות בגבייה

בדומה לחובות אחרים שחבו בני הקהילה לקהילה, גם התחייבויות לתשלום כספים בגין 'נדרים' בעת עלייה לתורה ובגין קניית מצוות הולידו בעיות בתחום הגבייה. כפי שנראה להלן, במקורות מגוונים מתועדת תופעה של אי-תשלום או של עיכוב בתשלום החובות עבור מצוות. כדי שהחובות ישולמו, היה צורך לתעדם כראוי בכתב וכן למנות אחראים על גבייתם. גביית הכספים עצמה גרמה למריבות ולמתחים. כפי שנראה להלן, המריבות בנושא זה מתועדות בתקופות שונות, בקהילות אשכנזיות וספרדיות כאחד.

במאה השש עשרה אנו שומעים מפי ר' משה מטראני (סלוניקי-צפת) על קוני מצוות שהסתכסכו עם קהילתם וסירבו לפרוע לקהילה את החוב עבור המצוות שקנו, וכן על כך שסכומי המכירות תועדו בכתב: 'כי לא רצו לתת המעות אשר לקחו במ המצוות יום כיפורים ושמיני חג עצרת ושאר[ת] חשבון הצדקה, כאשר כתב בפנקס הגזבר'.¹²⁰ בתשובה של ר' מאיר קצנלבוגן (1565–1473) לקהילת מנטובה "האשכנזים" שבאיטליה מסופר על מריבה בין חזן שהתנדב לשמש כגובה חובות מחברי הקהילה לבין אדם שחב כספים לקהילה בגין מצוות: "שבאו לכלל שנאה מחמת אונאות דברים [ש]אמרו זה לזה בסיבת תביעת חוב של מצות".¹²¹

בקהילת פאדובה שבצפון איטליה בסוף המאה השש עשרה היו ממנים גבאים, בדרך כלל לשנה אחת, שתפקידם היה לגבות את 'המצוות והנדרים'.¹²² כן מונה סופר שתיעד את פרטי כל המצוות שנקנו ואת זהות הקונים, ואת הרשימה העביר מדי חודש לפרנסים לשם גבייה.¹²³ כפי שראינו לעיל, תקנה מראשית המאה השבע עשרה בקהילה זו התירה באופן חריג ל'פרנסי הכנסיות או הגבאי[ם] ללכת בעש"ג [בערכאות של גויים] בלי רשות [של פרנסי הקהילה] לצורך גביית 'פרעון מְצוֹת'.¹²⁴

מאיטליה לגרמניה. מעדות בפנקס קהילת פרנקפורט מראשית המאה השבע עשרה אפשר ללמוד, כי בעיות הגבייה של דמי המצוות נבעו לעתים מרצונם של גבאי הצדקה להימנע מעימות עם בעלי החוב או מהתרשלותם במילוי תפקידם.¹²⁵ כדי לפתור בעיה זו הוענקו לגבאים מלוא הסמכויות לכפיית הגבייה,¹²⁶ אולם בה בעת נקבע – כדי שהגבייה לא תארך זמן רב מדי – שגבאי חייב להשלים את הגבייה עד לתום חצי שנה ממועד סיום תפקידו, וכי את הסכום שלא יצליח לגבות ינכו מן המגיע לו או ירשמוהו כחוב שלו לקהילה.¹²⁷

בקהילת ברלין בראשית המאה השמונה עשרה חויב השמש לכתוב בפנקס מיוחד את כל המצוות שנקנו על ידי כל אחד מבני הקהילה, "כל אחד ואחד מה שיקנה באיזה יום וחודש ובשנה".¹²⁸ מונו גובים שתפקידם היה לגבות תוך ארבעה שבועות את החוב המגיע לקהילה, גם על ידי כפייה, והם ניהלו ספר ובו רישום של חוב וזכות של כל אחד מבני הקהילה.¹²⁹

ממערב אירופה למזרחה. על קשיי גבייה של כספים שהובטחו במהלך מכירת מצוות נוכל לעמוד גם משאלה שהופנתה לר' מנחם מנדל קרוכמל, שחי בניקולשבורג (Mikulov) שבמורביה במאה השבע עשרה. הגבאי התחיל במכירת מפטיר. אחד הכריז מאה פרוטות, והשני הכריז מאה וחמישים. גבאי הצדקה חששו שלשני אין את הסכום שהבטיח, וכיוון שלא רצו לביישו ולהימנע מלמכור לו את המצווה, ציוו לשמש להכריז שיש מי שנותן מאתיים, מתוך כוונה שיזכה הראשון וייתן מאה,¹³⁰ "כי נראה להם יותר תועלת לקופת הצדקה באלו מאה בטוחים מן המאתים שאינם בטוחים".¹³¹

במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה נקבעו בניקולשבורג תקנות שלפיהן: ה"שמש [של] צדקה" לא יסיים את ההכרזה ויתחיל במכירת המצווה הבאה עד שיודיע קודם לכן לגבאי הצדקה מי הוא הקונה; מיד לאחר שבת או יום טוב, תוך יום או יומיים, השמש מחויב ללכת בעצמו לפרנס החודש של גבאי הצדקה ויכתוב בפנקס הצדקה מי קנה מצוות ובאיזה סך, והפתקה הנמסרת לידי השמש לצורך הגבייה תיחתם על ידי פרנס החודש.¹³²

בקהילה אחרת במורביה באותה תקופה נעשה שימוש בהפקדת משכון כדי להקל על הגבייה מקוני מצוות. בתקנות קהילת קרמזיר (Kromeriz) משנת תס"ח (1708) נקבע ש"הקונים חתן תורה וחתן בראשית [...] ומחוייבים ליתן משכון קודם קריאה לתורה".¹³³ בתקנות העיר פרסבורג שבהונגריה (כיום ברטיסלבה בירת סלובקיה) משנת ת"ק (1740) נקבע, כי ביום חול חייב הקונה לשלם את דמי המצוות מיד, ועבור מצוות שנקנו בשבתות ובימים טובים עליו לשלם כל חצי שנה, בערב יום כיפור וקודם פסח.¹³⁴ בשנת תקפ"ו (1826) שכרה קהילת הנתינים הזרים בבוקרסט – קהילת קיר"ה (קיסר ירום הודו פראנץ יוזף), גליציה ורוסיה – בית עבור בית מדרשה ותיקנה תקנות לניהולו התקין. במבוא לתקנות נאמר שתיקונן היה נחוץ מחמת העדר משמעת בתפקודו של בית המדרש, בין היתר בנוגע לפירעון חובות עבור מצוות: 'וגם מה שנודר ונודב בשבת בעליתו לשבת, או ביום טוב, או כשקונה המצוה אינו משלם ועובר על לאו 'דלא תאחר', ועל עשה של 'מוצא שפתיך תשמור' ופורש את עצמו מן הציבור, ואינו נושא בעול עם חברו. וטוב לו שיקיים מה שאמר שלמה המלך עליו השלום: 'טוב שלא תידור משתידור ולא תשלם' [...].'¹³⁵

חכם שחי בארה"ב מעיד בראשית המאה העשרים ש"במדינה הזאת" מוכרים עליות "בפומבי בשבת ויו"ט [...] וכמה פעמים יבאו ע"י זה לידי מחלוקת, ולא ד'מוצא שפתיך תשמור' ובל תאחר", כלומר שלא משלמים כלל עבור העליות או שמשלמים באיחור.¹³⁶ כאמור, בעיות הגבייה הנוגעות למכירת מצוות לא פסחו גם על קהילות הספרדים. ר' חיים פלאג'י (איזמיר, 1788–1869) כתב בנוגע לנדבות שמתנדבים ב"שמחת נישואין ואבי הבן" עולים לתורה שבאו מבתי כנסת אחרים "וידועו ומכיריו של בעל השמחה, ואינן פורעין". הוא קרא לבטל מנהג זה, בין היתר, מחמת ש"וחטאת הוא להם ג"כ [גם כן] להתנדב בבית הכנסת ובפני הספר תורה ולא לפרוע".¹³⁷ גם ר' שם טוב גאגין, רבה של קהילת הספרדים באנגליה בראשית המאה העשרים, מעיד על בעיה זו.¹³⁸

2. סנקציות כנגד מי שלא פרע את חובו

כדי להתמודד עם קשיי הגבייה נקבעו בתקנות של כמה מן הקהילות סנקציות כלפי מי שלא פרעו את חובם מקניית מצוות.

בקהלת פוזנא שבפולין תיקנו בשנת 1680 כי בשלושת בתי הכנסת של הקהילה ייערכו מבצעי גבייה ארבע פעמים בשנה: בפסח, בשבועות, בראש השנה ובחנוכה, ומי שלא ישלם את חובותיו בחג הסמוך לזמן קניית ה'מצווה', לא יוכל לקנות מצוות נוספות.¹³⁹ בקהלת טיקטין שבפולין תוקן בשנת 1737, כי מי שאינו פורע "מעוות מצוות" במשך שנה לא יוכל, אם יהיה בעל "חיוב", לגבור על בעל חיוב אחר.¹⁴⁰

בניקולשבורג שבמורביה במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה תוקן, כי מי שלא פרע חובו בעד מצוות, לא יוכל יותר לקנותן בטרם פרע חובו.¹⁴¹ בקהילת באניהאד שבהונגריה בסוף המאה התשע עשרה נקבע, שמי שאינו פורע את חובו תוך שלושה חודשים, אינו רשאי לקנות מצוות.¹⁴²

ח. דרכי ההתמודדות עם הבעיות החברתיות: שרידות, סיוג או ביטול

1. ביטול מכירת מצוות

כמה מן התופעות החברתיות השליליות שתוארו לעיל הביאו חכמים וקהילות במקומות ובזמנים שונים לשקול את ביטולה של מכירת המצוות ואף לבטלה בפועל.

ר' אליהו קפשאלי, רב קהילת קנדיאה שבאי כרתים, תיקן בשנת 1529 תקנה שקבעה כי בבתי הכנסיות שבעיר לא ימכרו עוד חתן תורה. הסיבה לכך הייתה, כפי שהסביר באריכות, שאנשים לא ראויים מן הקהילה וגם מחוצה לה קנו מצווה זו, דבר שהביא ל'ביזיון' התורה.¹⁴³

רב שחי בגרמניה באמצע המאה התשע עשרה מעיד: "ועכשיו שמתחילין לבטל מכירתן". לדבריו, הסיבה לביטול מכירת המצוות נעוצה ב"הרבה דברים מגונים" שהיא גרמה, ובהם איסור ריבית ומצווה הבאה בעברה כשלווה קונה מצווה למלווה שלו "כדי להחניפו", וכן ניצול המכירה לצורך נקמה באחר.¹⁴⁴

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה או בראשית המאה העשרים ביקשו ראשי העיר רוסג'וק שבבולגריה לבטל בעירם את מכירת המצוות, מן הטעם שיש בכך חילול השם לעיני הגויים שבאים לבקר בבתי הכנסת המפוארים שבעירם. הם הוסיפו: "וכבר בטלו המנהג הזה אחינו תושבי אירופא וביקורישט [בוקרשט]", אך לא פירטו מאיזו סיבה עשו הללו כן.¹⁴⁵ יצוין כי בנוגע לאחד מבתי הכנסת בבוקרשט בראשית המאה הי"ט יש בידינו עדות על בעיות גבייה של דמי המצוות.¹⁴⁶

בשליש הראשון של המאה העשרים מתריע חכם על השנאה והמריבות שנוצרים כתוצאה ממכירת מצוות, שמביאים לנקמה ואף לפנייה לערכאות של הגויים. לאור כל זאת מסקנתו היא: 'נראה לי שיש לבטל המנהג מכל וכל, כי הרבה מכשולים ודברים מגונים מסתעפים מזה [...] לכן ראוי ונכון לבטל מנהג מכירת המצוות'.¹⁴⁷

חשש מסכסוך בין הגבאי למתפללים גרם במחצית הראשונה של המאה העשרים לכך שבמקום אחד לא מכרו עליות. ב"בית-המדרש של הגבירים" שבברזין (Berezino, בלארוס),¹⁴⁸ בניגוד לשאר בתי הכנסת בעיירה, לא מכרו עליות אלא חילקו ה"כיבודים" בשווה, כי הגבאי לא העז להעריך מי מהם נכבד יותר.¹⁴⁹

בקהילות בארצות הברית ובישראל במאה העשרים, במיוחד בקהילות צעירות ומודרניות, ביטלו מכירת מצוות ותרומת נדרים בעת העלייה לתורה. הסיבה לכך הייתה התופעות השליליות שנתלו למכירות, ובכללן מריבות, קנאה ופגיעה בכבוד בית הכנסת. לפי עדות של כותב שחי בארצות הברית באמצע המאה העשרים, 'רוב הקהילות המודרניות' ביטלו את מימון הפעילות בבתי הכנסת באמצעות נדרים ונדבות של עולים לתורה או באמצעות מכירת מצוות, מחמת הקנאה שעוררו הסכומים המופרזים שנקבו.¹⁵⁰ ודוגמה נוספת, כשהוקם בתשרי תש"ו (1945) בית הכנסת הספרדי בשכונת רחביה, נשלחה הודעה לחברים לאחר הימים הנוראים כי "התפילות שנערכו [...] עם סדרים חדשים, בלי מכירת מצוות וכבודים ועליות נוספות ומיגעות, הפיקו את רצון כל המשתתפים".¹⁵¹

קבוצת מתפללים מבית כנסת בירושלים כתבה לרב חיים דוד הלוי בשנת תשמ"ט: "החלטנו לבטל את מכירת המצוות [...] משום שהדבר נראה לנו לא מתאים לכבוד המקום", ובנוגע לחלק מן העליות (משלים ומפטיר) הם ביקשו להנהיג גורל. לעומתם, מתפללים

אחרים טענו שאינם סומכים על הגורל, והם העדיפו 'למכור מצוות לכל המרבה במחיר כפי שנהוג בכל בתי הכנסת בעירנו'. הרב הלוי נדרש להכריע במחלוקת זו.¹⁵² התופעות שתוארו לעיל של מריבות, קנאה ומאבקי כבוד סביב מכירת העליות, של עדיפות שניתנה לבעלי הממון ושל התארכות משך התפילה עקב המכירה, הביאו לא אחת להתרחקות של מתפללים בארץ ובחו"ל, במיוחד מן הדור הצעיר, מלבוא בשעריו של בית הכנסת.¹⁵³ כך למשל, לאחר נפילת השאה האירני בשנת 1979 היגרה ללוס אנג'לס קהילה גדולה של יהודי פרס. הם הפכו לרוב משמעותי באחד מבתי הכנסת בעיר, ואז התחילו למכור עליות. דבר זה הרחיק את המתפללים הצעירים והם העדיפו לעבור לבתי כנסת אחרים, שם לא מוכרים עליות ושם הם יכולים להתפלל בלי שיטרידו אותם בבקשות של כסף.¹⁵⁴ זו הייתה גם אחת הסיבות המרכזיות להקמת מניינים לצעירים ולנוער במדינת ישראל, שבהם לא נמכרו עליות וכיבודים אחרים. הצעירים שייסדו מניינים אלו פרשו מבתי הכנסת הוותיקים, שבהם בדרך כלל המשיכו למכור עליות.¹⁵⁵

2. סיוג של מכירת מצוות

היו קהילות שבהן לא בוטלה מכירת מצוות אולם הוטלו עליה הגבלות וסייגים. בתקנון של הקהילה האיטליאנית בוונציה משנת תכ"ג (1663) נקבע שאי אפשר לקנות מצווה בשותפות, גם אם אדם אחר סייע לקונה ברכישתה. אולם קונה המצווה, בהיותו בבית הכנסת, יוכל לתת את הזכות לקיימה למי שיחפוץ.¹⁵⁶ בתקנון לא הופיע נימוק. ייתכן שהגבלה זו נועדה למנוע מצב שבו כמה בני אדם יתאגדו יחד כדי לגבור על אדם אחר המעוניין לרכוש מצווה מסוימת ולרכשה לעצמם כדי לביישו או לצערו.¹⁵⁷ אפשר גם שתקנה זו נועדה למנוע מריבות אפשריות בין השותפים לרכישת המצווה בינם לבין עצמם, תור של מי לקיימה וכדומה.¹⁵⁸

בתקנה שתוקנה בטיקטין שבפולין בראשית המאה ה"ח נקבע כי בעל ברית ובעל חתונה אינם רשאים לקנות שום מצווה כדי לכבד בה אחרים,¹⁵⁹ אלא אם מדובר בחתונה של אחד מעשרת עשירי הקהילה.¹⁶⁰ דומה שביסוד תקנה זו עמד הרצון שלא לגרום לבעלי שמחה שאין ידם משגת הוצאות מיותרות בכך שיקנו את הכיבודים ויחלקום לאחרים.¹⁶¹

3. פתרונות אחרים

היו מקומות שבהם מכירת המצוות לא בוטלה או סויגה אלא אומצו פתרונות אחרים, מתונים יותר.¹⁶² עם הבעיות בגביית דמי המצוות התמודדו בעיקר באמצעות תיעוד בכתב של התרומות ומינוי גבאים לגביית החובות. בין המאות השבע עשרה והתשע עשרה הטילו כמה מן הקהילות סנקציות על מי שלא פרעו את חובם בגין קניית מצוות.¹⁶³ בחלק מן המקומות במדינת ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים השאירו את חובתו של העולה לתרום, אך לא הכריזו על כך בקול אלא אמרו: "וייתן מתנה לבית הכנסת", בלא נקיבת סכום התרומה בפומבי.¹⁶⁴ בדומה לכך, ביטלו גם הזכרת סכומי כסף בברכת 'מי שבירך' לאחר העלייה לתורה.¹⁶⁵

במקומות אחרים נהגו שהעולה מסמן את גובה התרומה על פתק שעליו רשומים סכומים באמצעות קיפולו או באטב, וכך נעשה הדבר בצנעה ולא בפרהסיה. הרב עובדיה יוסף, ששימש כאב"ד בקהיר בין השנים 1947–1950, מעיד בתקופה זו שכך נהוג "בהרבה

מקומות".¹⁶⁶ כך נהגו גם בקהילות אשכנזיות במדינת ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים.¹⁶⁷

היו מקומות שבהם לא חייבו כלל את העולה לתרום, אלא השאירו זאת להחלטתו האישית. כך, למשל, בקהילות בדרום גרמניה ומערבה במאה העשרים, רק עולה שחפץ להוסיף "מי שבירך" לנכבדים וידידים – מלבד ה"מי שבירך" לעצמו – נדרש לתרום.¹⁶⁸ בכמה קהילות במדינת ישראל נהגו שהעולה לתורה מקבל טופס או מעטפה והוא יכול לשלוח תרומה לבית הכנסת אחרי שבת אם ירצה.¹⁶⁹

במקומות במדינת ישראל שבהם בוטלה מכירת עליות, מומנו הוצאות האחזקה של בית הכנסת בדרך כלל על ידי "דמי חבר" קבועים,¹⁷⁰ ולעתים גם באמצעות תרומות לרגל שמחות משפחתיות, רכישת מקומות לימים נוראים,¹⁷¹ דמי השכרה עבור אולם השמחות של בית הכנסת,¹⁷² וכדומה.

סיכום ומסקנות

כאשר עורר מנהג בעיה הלכתית, חכמי ההלכה הגיבו בדרך כלל באחת מן הדרכים הבאות: (א) קראו לבטל את המנהג עקב היותו "מנהג רע" או מחמת שהנהג בטעות (ב) צמצמו את תחולתו למקרים שבהם הבעיה אינה מתעוררת (ג) קבעו שיש לקיימו בדרך שאינה מעוררת את הבעיה (ד) השאירו את המנהג כפי שהוא, תוך שמצאו פתרון הלכתי לבעיה שעורר.¹⁷³

מאמר זה דן במנהג מכירת "מצוות" – עליות וכיבודים אחרים, בעיקר כאלו הנוגעים לספר התורה – ובחן את הבעיות החברתיות שעורר המנהג ואת מידת שרידותו חרף בעיות אלו. למנהג מכירת המצוות היו מעלות לא מבוטלות; הנכונות להשקיע ממון בקניית מצוות מעידה על חיבוב מצווה ועל כבוד התורה, ואף עשויה לתרום להגברתם. וכן, המכירה בהכרזה גורמת שהמצוות ייעשו "ברוב עם". נוסף לאלה, כספי מכירת מצוות שימשו בקהילות ישראל לאחזקת בית הכנסת, לתמיכה בעניים ולצרכים נוספים של הקהילה. עם זאת, מכירת מצוות עוררה בעיות חברתיות והלכתיות. מאמר זה סקר את הבעיות החברתיות שהתעוררו בשל המכירה ואת דרכי ההתמודדות של פוסקי ההלכה ושל הציבור הרחב עמן.

מכירת מצוות למרבה במחיר גרמה מצד אחד לקיפוחם של מעוטי היכולת הכלכלית ומן הצד השני למתן כבוד לבעלי הממון, גם אם לא היו ראויים במעשיהם, בורים בדיעת התורה ולעתים אף מחללי שבת ומועד בפרהסייה. המכירה תרמה לריבוי תחרות, קנאה ושנאה ואף לרקימת תחבולות כיצד לזכות בכיבודים. המריבות הרבות סביב נושא זה הגיעו לא אחת לחכמי ההלכה, לבתי הדין ואף לערכאות הגויים. בכמה מקומות הביא מנהג זה לחילול השם לעיני הגויים. כן התעוררו בעיות בגביית החובות של קוני המצוות. מחקר זה מלמד, כי בדומה להתמודדותם של חכמי ההלכה עם הבעיות ההלכתיות שעורר המנהג של מכירת מצוות,¹⁷⁴ גם דרכי התמודדותם עם הבעיות החברתיות שיצר מנהג זה היו מגוונות:

א. כמה חכמי ההלכה קראו לבטל את מכירת המצוות, אם באופן כללי ואם מכירתן של מצוות מסוימות.¹⁷⁵

ב. חכמים אחרים לא קבעו כי יש לבטל את המכירה אבל התריעו על הבעיות החברתיות שהיא יוצרת וקראו לתיקון.¹⁷⁶

עוד מצאנו, כי היו מקרים שבהם היוזמה לביטול המנהג דנן, לסיוגו או לשינויו עקב הבעיות החברתיות לא באה "מלמעלה", מחכמי ההלכה, אלא "מלמטה", מן הציבור:

א. היו קהילות שביטלו את המכירה כליל בשל בעיות אלו,¹⁷⁷ ואת מימון אחזקת בית הכנסת פתרו בדרכים אחרות (דמי חבר, תרומות או השכרת נכסי הקהילה).

ב. בכמה קהילות סייגו את המכירה, כגון תקנה שאסרה לרכוש מצוות בשותפות, וייתכן שהדבר נבע מן הבעיות החברתיות.¹⁷⁸

ג. היו מקומות שאימצו פתרונות אחרים, כגון: כל עולה חויב לתרום אך לא הכריזו על גובה תרומתו; העולה היה רשאי לתרום אך לא חויב בכך; וכדומה.

ד. לגבי קשיי הגבייה, יש מקומות שניהלו רישום מדויק של המכירות ואף הטילו סנקציות על מי שלא פרע את חובו, כגון הגבלת החייב מלקנות מצוות אחרות.

במקומות שהמכירה נותרה כשהייתה, המשיכו בדרך כלל גם הבעיות החברתיות שנידונו לעיל. אמנם כאמור, רבים מחכמי ההלכה התריעו על מכירת מצוות לאנשים שאינם ראויים וקראו להימנע ממריבות סביב חלוקת העליות וכיבודים. אולם, נראה שבעיות אלו לא באו על פתרון באופן מלא והאזהרות החוזרות והנשנות של פוסקי ההלכה בספריהם שאין להגיע לידי סכסוכים ומחלוקות עקב מכירת מצוות, מעידות על כך.

הערות

1. אין בידי לתת תשובה ודאית לשאלה מדוע נוצר המנהג או התפתח דווקא בתקופה ובמקום אלו. ייתכן כי התשובה תלויה, לפחות בחלקה, בשאלה מהו הטעם שבבסיס המנהג. על נושא זה ראו: רון ש' קליינמן, "מכירת עליות וכיבודים ('מכירת מצוות') בבית הכנסת: המנהג, התפתחותו וטעמיו", כנישתא, 4 (תש"ע), עמ' שכב-שלא.
2. קליינמן, שם, עמ' רעט-שלט. להלן בסעיף זה יפורטו חלק מן הממצאים והמסקנות שעלו ממחקר זה. מחקרים נוספים שעסקו בנושא דנן צוינו שם, בהערה 3.
3. ש"י עגנון, "כיבוד אב", אלו ואלו, "תכריך של סיפורים", ברלין: שוקן, תרצ"א, עמ' קצג-קצד. אב שמבקש מבנו הגדול כוס מים. הבן מתעצל לקום ממיטתו ומכריז על מכירת המצווה בין אחיו למי שיעלה במחירה "בדרך מוכרי מצות בבתי כנסיות קודם הוצאת הספר". בן הזקונים קונה את המצווה בממון רב ומכבד בה את... האב. על האירוניה שבסיפור ראו דברים שכתב פרופ' הלל וייס בתוך: דברים שיש להם שיעור: עיונים ובירורים במצוות כיבוד אב ואם, לעילוי נשמת יהונתן דבירי הי"ד, עורך י' שביב, אלון שבות: מכון צומת, תשס"ה, עמ' 374 (תודה לשופט משה דרורי ולעו"ד ציון אילוז על הפנייתם לסיפור זה).
4. על טעמים אלו ראו בהרחבה: קליינמן, לעיל הע' 1, עמ' שכב-שלא.
5. על הבעיות ההלכתיות, ראו: רון ש' קליינמן, "מכירת עליות וכיבודים בבית הכנסת: היבטים של מנהג והלכה", ספר הזיכרון לפרופ' מאיר בניהו (עתיד להתפרסם).
6. ראו למשל: יוסף בן עזרא, משא מלך: דיני מיסים ומנהגים, מהדיר י"ש שפיגל, ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ט; אשר גולאק, יסודי המשפט העברי, ברלין תרפ"ב, חלק א, עמ' 30-28; חיים טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות ההלכה, חלק א, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 144-150; I. Herzog, *The Main Institutions of Jewish Law*, London and New York, 1965, כרך א, עמ' 20-23; מנחם אֶלון, המשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, פרקים כא-כב; ישראל שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך ד, ירושלים תשנ"ג, קונטרס המנהגים בישראל; הרב יואל טייטלבוים,

- אוצר מנהגי חסידים – דרכי יואל, מכון אהבת-שלום, ירושלים תש"ן, עמ' קלא-קפד, "מאמר על מנהגי ישראל"; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק א, ירושלים תשמ"ט, עמ' כ-ל; חלק ב, ירושלים תשנ"א, עמ' א-כב; חלק ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' ג-לה; ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים: מאגנס, תשנ"ב, עמ' 13-105; מאיר רפלד, יוסף תבורי, "המנהג שלוחותיו ומחקרו – ביבליוגרפיה", בתוך: שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' רטו-שט; פרדס אליעזר: והוא חיבור... על מנהגי ישראל ומקורותיהם, פסח א, מהדורה שנייה, מכון דמשק אליעזר, ברוקלין תשנ"ט, מבוא לתורת המנהגים, עמ' לט-קכא; שלמה גורן, משנת המדינה, ירושלים תשנ"ט, "כחו ומעמדו העל של המנהג", עמ' 172-180; רון ש' קליינמן, מנהגי הסוחרים בדרכי הקניין במשפט העברי (קניין סיטומתא), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ס, פרקים א-ב, עמ' 7-101; ברכיהו ליפשיץ, "מנהג" ומקומו במדרג הנורמות של 'תורה שבעל-פה', שנתון המשפט העברי כד (תשס"ו-תשס"ז), 123-264; בנימין בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים, תשע"א, עמ' 422-424, 456-457; אמיר משיח, הלכה בתמורות הזמן במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך, רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ג, עמ' 19-21. על "מנהג מבטל הלכה" ראו אצל קליינמן, שם, עמ' 42-44, ובמקורות שצוינו שם, הערה 116.
7. חרף ההבדל בין שני סוגי המנהגים, ההיגד התנאי "הכול כמנהג המדינה" מופיע הן בענייני ממון (למשל, משנה, ב"מ ז, א; ב"ב א, א; שם י, א) והן בעניינים שאינם כאלו (משנה, סוכה ג, יא; ב"ב י, א). על ההבדל המהותי בין מנהגי ממון למנהגים בתחומי הלכה אחרים, ראו: קליינמן, לעיל הערה 6, עמ' 22-23.
8. ראו למשל תענית כו ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: הלכה כרבי מאיר. ורבי יוחנן אמר: נהגו העם כרבי מאיר. ורבא אמר: מנהג כרבי מאיר". וברש"י שם, ד"ה אורווי אורינן: "נהגו משמע – הן נהגו מאליהן, אבל אינו עיקר, ומנהג משמע – תורת מנהג יש בדבר, ומנהג כשר הוא". וראו עוד אצל ליפשיץ, לעיל הערה 6.
9. בעניין זה ראו אצל משיח, לעיל הערה 6, עמ' 19-20, ובמקורות שציין שם.
10. ייתכן שזהו פירוש המונח "מנהגות" אצל הרמב"ם. בכמה מקומות הוא מדבר על "הגזרות והתקנות והמנהגות" של חכמי התלמוד או של כל בית דין שעמד אחרי תקופת התלמוד. ראו: רמב"ם, ממרים א, ב-ג; הקדמה לפירוש המשנה, מהד' קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' יב; הקדמה למשנה תורה, מהד' קאפח, ירושלים תשמ"ד, עמ' מד-מה, מז. על הדעות השונות בנוגע לפירושם של "מנהגות" אלו, ראו: קליינמן, לעיל הערה 6, עמ' 12-16, 60-61, ובמקורות שצוינו שם. על חילופי המונחים בין תקנה ומנהג ראו שם, עמ' 11-12.
11. ראו להלן בפרק ח. על סיוג או ביטול המנהג דנן על ידי חכמים או על ידי הציבור, ראו עוד: קליינמן, לעיל הע' 1, עמ' שיב-שטו; קליינמן, לעיל הערה 5.
12. לדוגמאות ראו להלן הע' 18. על "מנהג טעות", ראו למשל: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים, תשמ"ט, עמ' לא-לח; מנהגי ישראל, ב, ירושלים, תשנ"א, עמ' עו-קכה, רנא-רנה.
13. למשל: המנהג בכפר אחד באלג'יר לאכול חמץ בשמיני של פסח (יום טוב שני של גלויות), הובא אצל שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים, תשמ"ט, עמ' לו, וראו שם מה גרם להנהגתו של מנהג זה.
14. כך למשל, המנהג לחלוק חצר בין שותפים באמצעות מחיצה דקה יותר מ"הוצא ודפנא" כונה על ידי רבנו תם "מנהג הדיוט" (תוספות, ב"ב ב ע"א, ד"ה בגויל: "ומוכיח מכאן דיש מנהגים שאין לסמוך עליהם") או "מנהג שוטים" (רמב"ן, שם, ד"ה מתני); המנהג לקנות ב"דיבור בעלמא" הוגדר על ידי הרא"ש "מנהג גרוע" שאין ללכת אחריו (שו"ת הרא"ש, כלל יב, סימן ג).
15. על גישתו של פרידמן ראו: משיח, לעיל הערה 6, עמ' 21, ובמקורות שצוינו שם; בראון, לעיל הערה 6, עמ' 423-424. על הדגמת גישה זו בנוגע לפסקיו של ר' שלמה זלמן אוירבך, ראו משיח, שם, עמ' 22-32, ובנוגע לפסקיו של החזון איש, ראו בראון, שם, עמ' 424-469.

16. דוגמה: בשם הגר"א מובא, שהתנגד למכירת "מצוות" בשבת וביום טוב בבית מדרשו, "דזה הוי כמקח וממכר". ראו: ר' יעקב כהנא, תוספת מעשה רב, ירושלים תרנ"ו, הערה לד. על נושא זה ראו בהרחבה אצל קליינמן, לעיל הע' 5.
17. ביטול "מנהג רע" ו"מנהג שטות" הופיע כבר אצל רש"י ובעלי התוספות שקדמו לרא"ש, כגון: רבנו תם, תלמידו רבנו אפרים ורבנו יחיאל מפריז. ראו: אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, מהדורה חמישית, ירושלים, תשנ"ו, 80-81, 139, 202-203, 459, 742. וראו לעיל הע' 14. וראו עוד בעניין זה אצל רון ש' קליינמן, דרכי קניין ומנהגי מסחר במשפט העברי: משפט, ריאליה והיסטוריה, רמת גן, תשע"ג, 320-323, ובמקורות שצוינו שם, בהערה 12.
18. דוגמה: רמב"ם, איסורי ביאה יא, יד - המנהג שנידה יושבת ז' ימים בנידתה, גם אם ראתה יום אחד בלבד, "טעות הוא" ואין ללכת אחריו (הובאה אצל שפרבר, לעיל הע' 13, עמ' לב). על ביטול "מנהג טעות" ראו עוד במקורות שצוינו אצל קליינמן, שם.
19. למשל, מכירת העלייה הראשונה למי שאינו כהן. יש פוסקים שהתירו לעשות כן רק אם הכהנים מוחלים על כבודם או יוצאים מרצונם מבית הכנסת. ראו בעניין זה: קליינמן, לעיל, הע' 5.
20. דוגמה: היו מקומות בתימן, עד לאמצע המאה העשרים, שבהם נהגו שלא להזכיר סכומי כסף בקניית "מצוות", בשל בעיית מקח וממכר בשבת וביום טוב. במקום זאת, קניית המצוות נעשתה לפי "שמן למאור". היינו, המשא והמתן התנהל לפי מדות שמן, והזוכה שילם לפי ערכה הידוע של כמות השמן שנדר. ראו: ר' דוד משרקי (צנעא מאה י"ח), שתילי זיתים, ח"א, ירושלים תרמ"ו, או"ח, סי' קלה, ס"ק יח; ר' יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, או"ח, ח"ב (מהד' ז, בני ברק, תשס"א), עמ' רז, סע' טו, הע' לב. וראו עוד בעניין זה: קליינמן, לעיל, הע' 5.
21. למשל, קבעו שאין בעיה של מקח וממכר במכירת מצוות בשבת וביום טוב, כי הכספים מיועדים לצורכי רבים והותר לעסוק ב"צרכי רבים" בשבת וביום טוב. ראו בעניין זה: לעיל, הערה 16; קליינמן, לעיל, הע' 5.
22. לפי כמה מקורות, זהו הטעם למכירת מצוות. ראו למשל: טור, או"ח, סי' קמז: "גדול שבכולם גולל, ורגילים באשכנז לקנותה בדמים יקרים לחבב המצוה"; שו"ת מהרי"ק, סי' ט, ירושלים, תשמ"ח, עמ' כב (על המנהג למכור עלייה ראשונה בשבת בראשית): "שהוא כבוד התורה ועלויה". על טעם זה למכירת מצוות ראו עוד: קליינמן, לעיל, הע' 1, עמ' שכח-שכט.
23. ספר חסידים, מהד' י"ה ויסטינצקי, מהד' ב (ירושלים, תשכ"ט), סי' תתשצב, עמ' 390.
24. 'ובקשו להם כבוד ושררה [...] ורצו להרבות כבודם [...] וכל זה לא עשו אלא למצוא להם טענה ועירעור לומר אנו נותנים יותר ממך, ולא נתכוונו אלא לבושתינו ולהרבות כבודם'. שם.
25. גם לפני כן מספר השואל, שם: 'אך במקצת עשיתי כדעתם למען רבות הצדקה, כי יראתי פן יפגעני עון שאמנע מלהרבות צדקה'. לא ברור מהו ה'מקצת' שעליו מדבר השואל.
26. וראו עוד ציטוט דבריו להלן, ליד הער' 74. על מריבות שנגרמו עקב מכירת עליות ראו בהרחבה להלן בפרק ג.
27. 'ואמר רבי שפטיה אמר רבי יוחנן: עשרה שקראו בתורה - הגדול שבהם גולל ספר תורה' (מגילה לב ע"א). הראשונים הסבירו שהגלילה ניתנת ל'גדול' משום כבודו וכדי שיטול שכר כנגד כל העולים האחרים, כאמור בבבלי, שם, לגבי שכרו של הגולל. ראו: תוספות, שם, ד"ה 'גדול'; חידושי הרשב"א, שם, ד"ה 'א"ר שפטיה'.
28. התשובה השנייה ניתנה על ידי תלמידו של ר' יהודה החסיד, ר' יצחק ב"ר משה אור זרוע מווינה (1180-1250 לערך). ראו: אור זרוע, ח"א, הלכות שליח ציבור, סי' קטו. ומקבילות: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' לבוב, סי' קיג; מרדכי, מגילה, סי' תתלג (מהד' מ"א רבינוביץ, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ז, סי' תתלב, עמ' קכ-קכג).
29. לעדות על ביטול המכירה מאותה סיבה מאמצע המאה הכ', ראו המעשה בר' נתן, המובא להלן ליד הע' 52.

30. התקנה הובאה אצל א"ש הרטום ומד"א קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, ירושלים: מקיצי נרדמים, תש"ג, עמ' 102-107.
31. על דמותו, תולדותיו וחיבוריו, ראו: מאיר בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, אוניברסיטת תל-אביב: דפוס 'דף חן', תשמ"ג; אברהם שושנה (מהדיר), מאה שערים לרבינו אליהו ב"ר אלקנה קפשאל, א, ירושלים, תשס"א, 103-47, "Renaissance Echoes"; Jefery R. Woolf, "Renaissance Echoes in a Sixteenth Century Rabbinic Responsum", *Turim: Studies in Jewish History and Literature Presented to Dr. Bernard Lander*, M.A. Shmidman ed., vol. II, New York, 2008, pp. 253-254, ובספרות שצוינה שם.
32. בכותרת התקנה, לעיל הערה 30, נאמר: 'תקנה שהתקין מהר"ר אליהו קפשלי יצ"ו בעד חתן התורה ושאר החתנים', אולם בגוף התקנה לא נזכרים 'חתנים' אחרים מלבד חתן תורה.
33. שם, בעמ' 103.
34. יש כאן פרפרזה מכוונת על דברי המשנה, ברכות ב, ח: 'רשב"ג אומר: לא כל הרוצה ליטול את השם – יטול', שמטרתה כנראה לרמוז שגם בנידונו היה ראוי שלא כל אחד יוכל לקנות את הכיבוד בדמים.
35. 'חתונה' – לקנות 'חתן'. יש כאן רמז לפסוק: 'מי האיש הקפץ חיים' (תהלים לד, יג), ואולי גם לפסוק: 'ומי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה' (דברים כ, ז).
36. על פי: 'כיון שניתן רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים' (בבא קמא ס ע"א).
37. פרפרזה על הפסוקים: 'נרבים מעמי הארץ מתידידים' (אסתר ח, יז), 'כי תשתגר עלינו גם השתגר' (במדבר טז, יג).
38. למקורו של הביטוי 'מנוערין מן המצוות', ראו: ירושלמי, ברכות פ"ד ה"א (ז ע"ב); בבלי, חגיגה יד ע"א.
39. הרטום וקאסוטו, לעיל, הערה 30, בעמ' 103, 104.
40. שו"ת חכם צבי, סי' יג. בדבריו שובצו פסוקים מקהלת ב, יט ומרות ג, י.
41. הוא שימש ברבנות בקהילות ספרדיות, וכן בגרמניה, באמשטרדם, בלונדון ובפולין.
42. לעיל, הערה 40: 'מינו לחתן תורה איש א' [חד] שזה שנים בהיותו תוך המהפכה של שאלוניקי נהפך לדת ישמאלים, כי שמע לכת המשוגעים הרשעים המאמינים בש"ץ [=בשבתי צבי]'. 'המהפכה של שאלוניקי' היא כנראה התאסלמות של שלוש מאות משפחות יהודיות, ובכללן שני רבנים מפורסמים, ביום אחד בשנת 1683. על התנועה השבתאית בשאלוניקי ועל ההמרה הגדולה בעיר זו בשנת תמ"ג ראו: מאיר בניהו, ספונות יד, ספר יון, כרך ד: התנועה השבתאית ביוון, ירושלים, תשל"א-תשל"ח. עמ' יז-קח (תודה לד"ר לאה מקובצקי על הסיוע בעניין זה).
43. כך סברו כמה גאונים, אולם ראשונים חלקו על דעה זו. ראו: 'כהן', אנציקלופדיה תלמודית, כז, עמ' ריא.
44. אפילו בילדותו. ראו: תענית טז, ע"ב; שולחן ערוך, אורח חיים נג, ד.
45. בדברי הרב קפשאל לא מצוי בדיוק ביטוי זה אלא 'הגדול שבעיר' ו'נשוא פנים'. ראו לעיל ליד הערה 31.
46. ברכות לד, ע"ב: 'מקום שבעלי תשובה עומדין – צדיקים גמורים אינם עומדין'. ניסוחו של בעל חכם צבי מופיע באוצר המדרשים (אייזנשטיין), ניו יורק, תרע"ה, פסיקתא, עמוד 497.
47. כנסת הגדולה, או"ח, סי' תרסט, הגהות טור.
48. שו"ת לב חיים, ח"ב, סי' לד, דף כג, ע"ב, אות ב.
49. מטה אפרים, סי' תקפד, ס"ק יז. והביאו ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, שם, ס"ק כב.
50. ר' משה הורוויץ, הגיונות הרמ"ה, ורשה תר"ץ, עמ' 48-49. היה רב ברוסלב, פלך סמולנסק.
51. כיום נמצא בית הכנסת ברחוב נהלל בתל אביב.
52. מעשה זה שמעתי מאבי מורי אלעזר קליינמן, ששמעו מאביו ר' נתן, וכן מיעקב חבר, אשר נכח בבית הכנסת באותו אירוע.

53. לעיל ליד הערה 48.
54. הרב עובדיה יוסף, שו"ת מעין אומר, ג, עורך הרב יהודה נקי, ירושלים, תשס"ז, עמ' קמו.
55. שו"ת יחיה דעת, ח"א, סימן ס. שם הוסיף, שינסו תחילה לשדל את הקונה לתת לחזן או לרב בית הכנסת לברך שהחיינו, אך אם הלה לא יסכים לכך 'ויש חשש מחלוקת ואיבה', יורו כאמור בגוף הטקסט.
56. ראו למשל: ים של שלמה, גיטין פ"ה, סי' כח (על המנהג למכור סגן אשר קובע מי העולים): "ותיקון גדול הוא, חדא דלא אתי לאנצויי [=סיבה] אחת, שלא יבואו לריב], ועוד בעבור הצדקה"; אברהם יערי, תולדות חג שמחת-תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 105 (על המנהג למכור חתני תורה ובראשית): "במקצת עשו כך כדי להרבות בהכנסות הקהילה, כשם שמכרו שאר מצוות, ובמקצת כדי למעט בקטטות"; שלמה אשכנזי, דורות בישראל, תל-אביב תשל"ה, עמ' 89: 'בגלל קטטות, שהיו פורצות לפעמים בחלוקת העליות, הנהיגו ברוב המקומות את מכירת העליות'; חיים טלבי, "השתלשלותו של מנהג מכירת העליות לתורה", חמדעת, ג (תשס"א), עמ' 94. על טעם זה למכירת מצוות ולמקורות נוספים ראו עוד במאמרי (לעיל, הע' 1), פרק 2.2.
57. גם מכירת מקומות בבית הכנסת ו"חזקת מקום" גרמו לא אחת למריבות. עדויות לכך מצויות כבר בתשובות הרא"ש והרשב"א. ראו: שילם ורהפטיג, "ריבות על מקום מושב בבית הכנסת בספרות התשובות", טורי ישורון יט (ניסן, תשל"א), 21-24.
58. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' פה (מכון ירושלים, תשנ"א, עמ' תי).
59. לגבי השאלה איזו עלייה מכובדת יותר ומדוע, רבו הדעות והמנהגים. ראו במקורות שצויינו במאמרי, לעיל, הע' 1, בהערה 6. ויש להוסיף למקורות שהובאו שם: משה מנדל שקלארש, חיי משה, [...] על דברי השו"ע אורח חיים: מסימן קכח-רא, מהדורה מחודשת מורחבת, בני ברק, תשס"ו, אר"ח, סי' קלו, עמ' קיא-קיב.
60. ר' בנימין בן מתתיה (יוון, מחצית ראשונה של המאה הט"ז), שו"ת בנימין זאב, סי' קסג.
61. ראו למשל: דרכי משה, אר"ח, סי' נג, ס"ק יא; החיד"א, לדוד אמת, פרעמישלא, תרס"א, סי' ב, אות ג; ר' מנחם בן שמעון מרדכי, דבר אמת, שאלוניקי תר"ג, דף לב, ע"א, אות כא; מגן אברהם, אר"ח נג, ס"ק כו; משנה ברורה, סי' רפב, ס"ק יח.
62. ערוך השולחן, אר"ח קלו, ב. ובדומה, ר' מנחם בן שמעון מרדכי, דבר אמת, שאלוניקי תר"ג, דף כה, ע"ב, אות ו: "אל יקפיד אדם על מקום העליה שקראוהו, שאינו לפי מה שסובר שהוא כבודו, כי כל זה הוא עצת יצה"ר [=יצר הרע]"
63. ר' אליעזר צבי ספרין, אור עינים, ח"ב, לעמבערג, תרמ"ו, הקדמת המחבר, כלל כא (לא ממוספר).
64. ר' צבי הירש גראדזינסקי, מקראי קודש, נויארק, תרצ"ו, עמ' לג, כלל ה, סעיפים ג-ד.
65. אברהם אליעזר הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, הוצאה רביעית עם הוספות רבות, לבוב, תר"ץ, עמ' 278. [המהדורה הראשונה משנת 1892].
66. ראו למשל אשכנזי, לעיל הע' 56, בעמ' 90: 'היו שסברו, כי כיבדו אותם בעלייה לא לפי חשיבותם בלמדנות, בחברה, בעשירות וכו' [...] [המריבות בין העולים לגבאים סביב העליות גרמו לעתים] למתיחות ומחלוקות בקהילה שנמשכו זמן רב והגיעו אף למהלומות'.
67. יחזקאל קוטיק, מה שראיתי - - - : זכרונותיו של יחזקאל קוטיק, מהדורה מתורגמת ומבוארת בידי ד' אסף, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ט, עמ' 367-368.
68. שיחה בבית הכנסת בירושלים, הובאה בחיבורו של אביו: ר' בצלאל זאב שאפראן, שו"ת הרב"ז: חלקים א, ב, ג, ירושלים: פלדהיים, תשנ"ב, ד"צ ורשה-בני ברק, תר"ץ-תשל"ט, ח"ג, חו"מ, סי' נו, ד"ה 'לדאבון לבנו'.
69. ראו לעיל הערה 66.
70. ר' יהונתן אייבשיץ, יערות דבש, ח"ב, דרוש ג, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ד, עמ' נא.

71. דני בר-מעוז, יקוב הדין את ההר: מחלוקות ופלגנות בקהילת יהודי תימן, רחובות, תשס"ה, עמ' 88-94. אין תיארוך למועד של המריבות של פסקי הדין הללו.
72. אשכנזי (לעיל, הע' 56), עמ' 90.
73. תיק 313/נ"ב (תל אביב) (לא פורסם). נימוקי פסק הדין הובאו אצל מי שניהן אז כדיין בבית הדין: הרב אברהם צבי שינפלד, "זכויות מתפלל בבית הכנסת", שורת הדין, א (תשנ"ד), עמ' רצה-רצו; וראו עוד: הרב יעקב בוחבוט (דיין בירושלים), "זכויות מתפלל בבית הכנסת", שם, עמ' רצז-ש.
74. ספר חסידים, לעיל, הע' 23.
75. שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ו (מכון ירושלים, תשנ"א, עמ' כא).
76. הרב אברהם לעווזאהן, מקורי מנהגים, ברלין, 1846, עמ' 39.
77. הירשאוויץ, לעיל הערה 65, בעמ' 276-277.
78. קובנר (לעיל, הע' 105).
79. שם טוב גאגין, כתר שם טוב, ליטא תרצ"ד, עמ' רצב, הערה שכח.
80. ר' יצחק זאב ונדרובסקי, מנהגי בית יעקב, ניו-יורק, תרס"ז, עמ' סג (צוין אצל טלבי, לעיל, הע' 56, עמ' 98), מעיד ש"במדינה הזאת" מוכרים עליות "בפומבי בשבת ויו"ט [...] וכמה פעמים יבאו ע"י זה לידי מחלוקת [...]".
81. שמואל קרויס, קורות בתי התפילה בישראל, ניו-יורק: עגן, תשט"ו, עמ' 247. המחבר מדבר על בתי כנסת בכלל ואינו מתמקד במקום מסוים.
82. סיפור זה שמעתי מפי עו"ד משה ליפשיץ, בנו של ר' נפתלי.
83. תומר ולמר, "הקרוב על התפילה הבעיר את בית הכנסת", מעריב, כ"ד בתשרי תשס"ח (4.12.07), עמ' 12.
84. על המנהגים השונים בנוגע למכירת עליית הכהן ועל עמדות הפוסקים בעניין זה ראו במאמר שצוין לעיל, הע' 5.
85. ראו למשל שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סימן כה: 'והכהן אינו רוצה למחול על עלייתו לתורה, וכבר נתרבה ריב ומחלוקת עי"ז [=על ידי זה]'.
86. שו"ת מהרי"ק, סי' ט: "ידיד נפש הח"ר [=החכם רבי] שמואל". וראו שם, סי' קכח: "אחי ידיד נפשי הח"ר שמואל דמדונ"א".
87. שו"ת כנסת יחזקאל, סימן ז. התשובה היא מחודש שבט, תפ"ו (1726).
88. שו"ת ר' חיים בנבנישתי (כנסת הגדולה), סי' יט.
89. שם. החיד"א, לדוד אמת, פרעמישלא, תרס"א, סי' ב, סע' ב, חלק על דעתו בעניין זה.
90. אור שמח, הל' תפילה, פי"ג, ה"ב.
91. שו"ת פנים מאירות, ח"ב, סי' כה.
92. ישראל קלפהולץ, אדמו"רי בעלז, חלק שלישי, בני ברק: "פאר הספר", תשל"ט, עמ' שלג-שלד, בשם ר' שאול רוזנברג, הרב מרצפרד. לדבריו, שם, לאחר שירד הכהן מהבימה ברכו האדמו"ר שייפקד בבן זכר באותה שנה, וכך היה. האדמו"ר היה ברצפרד בזמן מלחמת העולם הראשונה, ועזב אותה בשנת 1919. שם, עמ' שכא, שלה.
93. שו"ת טוב עין, סי' נז. מיקומו ושמו של השואל לא צוינו, ייתכן מאוד שבכוונה.
94. בבא בתרא ח ע"ב: "וּפְקַדְתִּי עַל כָּל לַחֲצֵי, וְאָמַר ר' יִצְחָק בַּר שְׁמוּאֵל בַּר מֵרְתָא מִשְׁמִיהָ דַּרְבִּי: וְאִפִּי [לן] עַל גְּבַאי צְדָקָה".
95. משנה, יומא ז, א: 'חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת וראש הכנסת נותנו לסגן והסגן נותנו לכהן גדול וכהן גדול עומד ומקבל וקורא'.
96. ירושלמי יומא פ"ז ה"א, מד ע"א.

97. תשב"ץ, סימן קפט. בעקבותיו פסק רמ"א, אורח חיים רפב, ג: 'ואין איסור לקרות עם הארץ נכבד ועשיר וגדול הדור לפני תלמיד חכם, כי אין זה בזיון לתלמיד חכם רק כבוד לתורה שמתכבדת באנשים גדולים.'
98. ספק אם במאה השלוש עשרה באשכנז נהגו כבר למכור עליות. העדויות שבידינו עד המאה הארבע עשרה באשכנז מדברות על מכירת מצוות מכמה סוגים, אולם מכירת עליות אינה נזכרת ביניהן. ראו בעניין זה: קליינמן, לעיל הע' 1, בעמ' רפא-רפו.
99. קוטיק, לעיל הע' 67, עמ' 368.
100. היה רבה של נובהרדוק שבמחוז הורדנה שבבלארוס וראש ישיבה בעיר.
101. ערוך השולחן, או"ח קלו, ב.
102. שם: 'שאיין לנו פרנסים בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] ואיין לנו ת"ח [=תלמיד חכם] ששואלים דבר הלכה בכל מקום ואומרה'. מקור דבריו בבבלי, שבת קיד ע"א: 'ואמר רבי יוחנן: איזהו תלמיד חכם שממנין אותו פרנס על הציבור – זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר, ואפילו במסכת כלה'.
103. על 'סגן' ראו: קליינמן, לעיל הע' 1, עמ' רצ-רצא.
104. ר' מרדכי יפה, לבוש התכלת, ברדיטשב, תקע"ח, סי' קלו: "'במדינות אילו שמוכרין המצות ונופל המעות לצדקה, כל הקונה אותם יש לו רשות לקרות למי שירצה, ובלבד שגם הוא יקרא כל אחד לפי כבודו שלא יבא לידי מחלוקת"'.
105. ראו למשל: יצחק אייזיק קובנר, המצרף: כתב מחאה משכילי מהמאה התשעה עשרה, מהדורת ש' פיינר, ירושלים: מוסד ביאליק, 1998, עמ' 118-119: "גבירי העיר, בחפצם להתכבד גם הם [בעליות] קבל עם בשבתות וימים טובים [...] יחניפו לו [=לרב] בחלקקות, בכסף רגל, בדג גדול על שבת ויום טוב וכו' [...] [כדי] לפתות את הרב, אשר יוותר לו מחלקו שבתות אחדות בשנה להתכבד ב'שלישי' [...] [ויש ש]יתנו לקופת הקהל כסף רב בעד זה".
106. במקורו, הביטוי 'גְּלָה כְבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל' נזכר פעמיים בשמואל א ד, כא-כב, וכוון ללקיחת ארון הברית על ידי הפלשתים.
107. על פי דברי המשנה, בבא מציעא ד, ב: 'כל שהכסף בידו – ידו על העליונה'.
108. כתר שם טוב, ליטא תרצ"ד, עמ' רצב, הערה שכח.
109. מ"א יפה, "איחוד בתי הכנסת בישראל", שנה בשנה – ספר שנה תשכ"ב, ירושלים תשכ"ב, 417: "על-ידי-כך [=הכרזה בפומבי על הנדרים] יוצרים מצב שרק בעלי יכולת מתכבדים בעליה, בעוד שאחרים אינם זוכים לכך"; אדם ברוך, בתום לב, ירושלים, 2001, עמ' 372. לדבריו, לעתים מנהג מכירת עליות "הוא רק מנוף להשתלטות בעלי הון על העליות לתורה".
110. ראו לעיל ליד הערה 86.
111. מעין זה בימינו, אכיפתו של פסק דין שניתן בבית הדין הרבני בישראל נעשית על ידי ההוצאה לפועל של מערכת בתי המשפט האזרחיים בישראל.
112. דניאל קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק פאדוואה: ש"ד-ש"צ, ירושלים, תש"ם, עמ' 5.
113. קובנר, לעיל הערה 105.
114. קובנר (לעיל, הע' 105), בעמ' 176: "לרוב לא יתפרדו מבית התפילה כי אם מתוך מריבה, או גם אחרי הכות באגרוף רשע איש את רעהו, כאשר כבר התפרסמו שערוריות כאלה גם במכתבי העתים [=העיתונים] הרוסיים".
115. הרב יעקב שאול אלישר, שו"ת עולת אי"ש, ירושלים תרנ"ט, סי' ה (דף ו, ע"ב) (לא מצוין תאריך. מדובר במחצית השנייה של המאה ה"ט).
116. תשובתו, שם, נכתבה לבקשת הרב יעקב שאול אלישר, כדי שהאחרון יחוה דעתו עליה.
117. שו"ת עולת אי"ש, לעיל, הע' 115 (דף ז, ע"ב-ח, ע"א).
118. ר' שם טוב גאגין, לעיל, הע' 79.
119. בעניין זה ראו לעיל ליד הערות 110-113.

120. שו"ת מבי"ט, חלק ג, סימן ס. לא צוין בתשובה באיזו קהילה מדובר.
121. שו"ת מהר"ם פדואה, סי' סד. החייב טען שהחזן אינו יכול לשמש יותר כשליח ציבור, כי אין ממנים לש"ץ מי שיש לו שונאים בקהל, והמשיב דחה את דבריו.
122. דניאל קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק פאדוואה: של"ח-שס"ג, ירושלים, תשל"ד, סע' סו, צז, רפב, שפז, תלט, תרלג, תשיב.
123. שם, סע' כט. החלטה משנת 1578.
124. ראו לעיל ליד הערה 112.
125. פנקס ק"ק פרנקפורט ע"נ מיינ: כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, דף סז, ע"א, תעודה מספר 108 (מחודש סיוון שע"ט, 1619). נאמר שם כי חובות בסך גדול בגין חיובים שונים לקהלה, ובהם "דמי מצוות", יורדים לטמיון. והסיבות לכך הן 'שכמה גבאים אינם רוצים לריב עם בעלי הבתים וכן עם האלמנות וכמה מהם גם אומרים שאינם רוצים לרוץ אחר דבר מועט או לכפות את התשלום ולכן הם מתרשלים בכך והכסף הולך לאיבוד' (תרגום התעודה מגרמנית יהודית הובא אצל אלי פריימן, תרבות וחברה יהודית באשכנז בראשית העת החדשה בעיניים יהודיות ונוצריות: תרבות עממית ותרבות רבנית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ז, 99-100). על הפנקס שכולל תעודות מן השנים שי"ב-תקס"ב (1552-1801), ראו: מרדכי נדב, "פנקס קהל פרנקפורט דמיין", קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 507-516.
126. שם: ניתן "כח לגבאים [...] לכפות [...] בכל דרכי הכפייה, הן בהכרזה, הן במתנת יד ובכל מילי דכייפינהו לאינשי". על 'מתנת יד' ראה: י' זימר, "מנהג 'מתנת יד' ברגלים", ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' קמה-קנה.
127. שם: "אך עליהם לדעת שלאחר שתגמר חצי השנה מבלי שגבו את המגיע להם, ינכו סכום זה מהם או ירשמו אותו לעולים [=לחובות] שלהם".
128. תקנה מיום א' דחווה"מ פסח תצ"ו (29.3.1736). יוסף מיזל, פנקס קהילת ברלין תפ"ג-תרי"ד (1723-1854), בעריכת שאול אַש, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 69, סע' ט.
129. שם, עמ' 72 ועמ' 79, סע' ב.
130. למקרה נוסף שבו העלה גבאי את מחיר המצווה כדי שלא יזכה בה מי שביקש לקנותה, אם כי מסיבה אחרת, ראו הסיפור בר' נתן, לעיל, ליד הע' 52.
131. שו"ת צמח צדק, סי' עב. על משקל הפתגם: "טוב ציפור אחת ביד משתים על העץ". ומקורו בקהלת רבה (וילנא), פרשה ד, ו: "טבא חדא ציפרא כפותא מן מאה פרחיין [=טובה ציפור אחת כפותה ממאה פורחות]".
132. אנ"צ רות, ספר תקנות ניקולשבורג, ירושלים-ת"א, תשכ"ב, תקנות לה, לט, עמ' 34-35. לדברי המהדיר (שם, עמ' 4), רפו התקנות הראשונות שנערכו בין השנים 1708-1760. השמש היה צריך לעדכן את גבאי הצדקה מי הם קוני המצוות, כיוון שבשעת מכירת המצוות התאספו גבאי הצדקה מחוץ לבית הכנסת. שם, תקנה לה.
133. סעיף לב לתקנות, צוין אצל יערי (לעיל, הע' 56), עמ' 108, הערה *10. ייתכן שחתני תורה ובראשית נקנו בסכום גבוה יותר מאשר מצוות אחרות, ולכן דווקא לגביהם דרשו התקנות הפקדת משכון.
134. "תקנות קהלת פרשבורג (משנת ת"ק לפ"ק)" נדפסו בתוך: מא"ז קינסטליכער, חודש בחודשו: לוח תשס"ב, בני ברק, תשס"ב, עמ' עה, סע' יג.
135. על תקנות אלו ראו: יעקב גלר, "תקנות ביהמ"ד של קהל קיר"ה גליציה ורוסיה בבוקרשט משנת תקפ"ו (1826)", שנה בשנה - ספר שנה תשס"ג, ירושלים תשס"ג, 231-241. הציטוט - שם, בעמ' 240.
136. ר' יצחק זאב ונדרובסקי, מנהגי בית יעקב, ניו-יורק, תרס"ז, עמ' סג (צוין אצל טלבי, לעיל, הע' 56, עמ' 98).

137. ר' חיים פלאג'י, משא חיים, תורת המנהגות, מערכת ס, אות קסז (ירושלים, תשס"ב, עמ' רלט). נימוק נוסף שהביא לביטול המנהג: טירחא דציבורא.
138. ר' שם טוב גאגין, לעיל, הע' 79, עמ' רצג.
139. פנקס הכשרים של קהילת פוזנא: (שפ"א-תקצ"ה), מהד' דב אברון, ירושלים: מקיצי נרדמים, תשכ"ז, עמ' 28, תקנה קמ"ג; שם, עמ' 64 תקנה שכ"א. מצבם של הגבאים היה קשה במיוחד לעתים, והיה צורך לתקן תקנה מיוחדת לאפשר גביית 'מצוות' אגרסיבית יותר, ראו שם, עמ' 74, תקנה ש"ע. למי שמתקשים לשלם את החוב בפעם אחת אפשרו "לפרוס" את החוב לכמה מועדים. ראו: שם, עמ' 60, תקנה רצ"ח. (המקורות צוינו אצל פריימן, לעיל, הע' 125, בעמ' 103).
140. מרדכי נדב, פנקס קהל טיקטין: שפ"א-תקס"ו, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 1, סע' 1. תקנה משנת תצ"ז (1737).
141. רות (לעיל, הע' 132, בעמ' 35), תקנה לז. ובתקנה לח נקבע, כי אם גבאי הצדקה עצמו לא שילם את חובו בגין מצוות שקנה, לא יורשה להיות "פרנס החודש" עד שיפרע.
142. "תקנות קהלת באניהאד (בשנת תרל"ב)" נדפסו בתוך: מא"ז קינסטליכער, חודש בחודשו: לוח תשס"ג, בני ברק, תשס"ג, עמ' צז, סע' ד.
143. דבריו הובאו בהרחבה לעיל ליד הערה 30 ואילך.
144. הרב אברהם לעווזאהן (גרמניה, אמצע המאה הי"ט), מקורי מנהגים, ברלין, 1846, עמ' 39.
145. הרב י"ש אלישר (יש"א ברכה, ראשון לציון, ירושלים, 1817-1906), שו"ת עולת אי"ש, ירושלים: דפוס ש. צוקרמן, תרנ"ט, סי' ה (דף ו ע"ב). אין תאריך. כיוון שנזכרת שם גם תשובת הרב א"מ פאניז'יל (שם, דף ז, ע"א-ע"ב), מדובר במחצית השנייה של המאה הי"ט ולכל המאוחר בשנת 1906.
146. ראו לעיל ליד הערה 135.
147. הירשאוויץ, לעיל הערה 65, בעמ' 276.
148. כך נקראה העיר ביידיש, ובבלרוסית: Berezino. עיירת נפה במחוז מוהילב (מוגילב) שבבלארוס.
149. הרב מאיר בר-אילן (ברלין) (1880-1949), מוולוז'ין עד ירושלים, תל-אביב, תשל"א, עמ' 290.
150. קרויס, צוטט לעיל ליד הערה 81.
151. אברהם אלמאליח עורך, זכרון יוסף, ירושלים תש"ח, 70, "בית כנסת 'אהל יוסף' נוסח-ספר רחביה - ירושלים". על ביטול מכירת מצוות, ראו עוד: קליינמן, לעיל, הע' 1, עמ' שיב-שיד.
152. הרב ח"ד הלוי, "תשובה לשאלה בענין גורלות", שנה בשנה - ספר שנה תש"ן, ירושלים: "היכל שלמה", תש"ן, 176. הרב הלוי (שם, 187) הכריע שמותר להטיל גורל על עליות, וממליץ לעשות זאת ביום חול בפיקוח רב בית הכנסת.
153. הרב יוסף גינזבורג, "פינת ההלכה", שיחת השבוע, 564, כ"ג בתשרי תשנ"ח (24.10.97): "יש להביא בחשבון את מידת הצורך והדוחק הכלכלי של בית-הכנסת, וכנגדה את האווירה ש'מכירות' כאלה גורמות, הן מבחינה חברתית והן מבחינה דתית (בחוגים שונים הדבר הרחיק צעירים מבתי-הכנסת, עד שבתי-כנסת רבים הנהיגו שלא להזכיר כלל סכומי כסף ב'מי שבירך'")."
154. עדות על כך מסר לי הרב צבי דרשוביץ (Rabbi Zvi Dershowitz), כיום רב בדימוס ב-Sinai Temple בלוס אנג'לס. מדובר בבית הכנסת הקונסרוטיבי Hollywood Temple Beth El.
155. ח' טוביהו, "בתי כנסת לצעירים - למה? שנה בשנה - ספר השנה תשל"ד, ירושלים: "היכל שלמה", תשל"ד, עמ' 328: "אחד המניעים העיקריים להקמתם של מניינים לצעירים ולנוער - היה אי-שביעות הרצון מדרך קריאת התורה וחלוקת העליות' בבתי כנסת רבים". גם 'מניין הצעירים' ברחוב הל"ה 56 בגבעתיים, שבו זכיתי להתפלל בילדותי, הוקם בחורף תש"ך (1959) על ידי קבוצה של צעירים, כאשר אחד העקרונות המרכזיים שנקבעו בו מיום היווסדו היה

- שאין מכירת עליות וכיבודים ואין 'נדרים' בעת העלייה לתורה, בניגוד לרוב בתי הכנסת של הוריהם.
156. דניאל קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה: ת"ד-תע"א, ירושלים: יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, סע' קכא, עמ' 130.
157. כפי שמתואר בספר חסידים, לעיל, ליד הערה 23. אמנם עדיין ייתכן שאנשים מספר יאפשרו לאחד מהם לזכות במצווה כולה, אך העובדה שלאחרים לא יהיה חלק במצווה מפחיתה מן המוטיבציה שלהם להשקיע ברכישתה.
158. דוגמה מאוחרת יותר לזיכרון כזה: ארבעה קנו יחד מפטיר של כל השנה בשותפות. באחת השבתות נזדמן מפטיר בספר תורה שני, והתעורר זיכרון ביניהם מי זכאי במפטיר מיוחד זה. ראה: ר' יוסף חיים מבבל (בגדד, 1835-1909), שו"ת תורה לשמה, סי' צד.
159. "ואף למו[רינו], הן לקרות לס"ת הן גלילה או הגבה[ה] או פא"ה [=פתיחת ארון הקודש] או חופ"ו [=חופה וקידושין] כלל וכלל".
160. "חוץ בעת חתנה שהוא מעשרה בע"ס [=בעלי סכומות (מסים)] הראשוני[ם]". נדב, לעיל, הערה 140, עמ' 416, מס' 582, סע' ג. תקנה מתמוז תס"ה (1705).
161. חיזוק להסבר זה מן האמור שם, בראש התקנה, לגבי הגבלת מספר המוזמנים לברית: "שלא לקרות על ברית מילה רק ארבעה מניני[ם] וחזן א' ושמש א' ומשרת א'... אמנם עשרים בע"ס הראשוני[ם] [רשאי[ם] לקרות כמה שירצו".
162. בדומה לכך, גם ריבוי ברכות "מי שבירך" – שגרם אף הוא לטירחא דציבורא – הביא לחיפוש דרכים שונות לפתרון הבעיה, וביניהן: ביטול כליל של אמירת ברכות "מי שבירך", צמצום מספרן, קיצור נוסחן, אמירת חלק מהן על ידי המתפללים ולא על ידי הגבאי (כגון "מי שבירך לחולה") וכדומה. ראו על כך: אהרן ארנד, "על 'מי שברך' וטרחת הציבור", דף שבועי, 401 (פנחס, תשס"א).
163. ראו בעניין זה לעיל בפרק ז.
164. יפה, לעיל הערה 109. מנהג זה ראיתי בכמה בתי כנסת בגבעתיים ובתל אביב.
165. הרב גינזבורג, לעיל, הערה 152.
166. שו"ת יביע אומר, ח"ג, אר"ח, סי' כג, אות כ: "ויעשו סימנים בפתקאות וכיו"ב [=וכיוצא בזה] כנהוג בהרבה מקומות".
167. יעקב יהושע, "שינויי מנהגים ונוסחאות בבתי-כנסת אשכנזים וספרדים", שנה בשנה – ספר השנה תשמ"ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 331, לגבי "בתי הכנסת של האשכנזים".
168. הרב אביגדור אונא, "ממנהגיהם של יהודי אשכנז", בתוך: אשר וסרטייל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגיהם של שבטי ישראל, מהד' ג, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 71, סע' 14.
169. טוביהו (לעיל, הערה 154), עמ' 329, מספר על בית כנסת לצעירים שבו "העולה לתורה החפץ בכך יכול לקחת טופס המצוי במקום ולתרום כאשר ידבנו לבו מבלי להכריז על כך בפרהסיא". כיום מנהג זה נפוץ בקהילות רבות.
170. טוביהו, שם: "דמי החבר החדשים או השנתיים"; הרב יוסף שמחה גינזבורג, "פינת ההלכה והמנהג", שיחת השבוע, 1097, פר' בא, ד' בשבט תשס"ח (11.1.2008): החובה ההלכתית של בני העיר לבנות בית כנסת "כוללת גם שיפוץ ותחזוקה, ואף הוצאות שוטפות. יש בתי-כנסת שמממנים זאת מנדבות העולים לתורה והזוכים בכיבודים, ויש שבסיס התקציב בא מדמי-חבר קבועים של המתפללים".
171. טוביהו, שם.
172. כך מקובל בחלק מבתי הכנסת בישראל בסוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת. בדרך כלל מקובל, כי מי שאינו חבר בבית הכנסת משלם עבור השכירות סך מסוים, וחבר – משלם סך נמוך יותר או שאינו משלם כלל.
173. ראו לעיל בפרק א.

174. ראו דוגמאות לעיל, הערות 16,19,20,21 ובהרחבה אצל קליינמן, לעיל הע' 5.
175. ראו לעיל, ליד הערות 60 ו-61. על תקנה שאסרה למכור חתן תורה ראו לעיל, ליד הערה 30.
176. ראו לעיל, ליד הערה 147.
177. ראו לעיל ליד הערות 148, 149, 151, 154.
178. ראו לעיל ליד הערות 155-160.